

MARCS
NORMATIUS DE
PROTECCIÓ NACIONAL
PER A PERSONES
DEFENSORES
I LA SEVA
IMPLEMENTACIÓ
TERRITORIAL
A AMÈRICA
LLATINA

LA PROTECCIÓ DE
LES PERSONES DEFENSORES
DELS DRETS HUMANS,
AMBIENTALS I DE
LA NATURALES A EN
ELS CASOS DE
**COLÒMBIA, PERÚ, MÈXIC
I L'ESTAT PLURINACIONAL
DE BOLÍVIA**

Marc normatiu de protecció nacional per a persones defensores i la seva implementació territorial a Amèrica Llatina

La protecció de les persones defensores
dels drets humans, ambientals i de la
naturalesa en els casos de Colòmbia, Perú,
Mèxic i l'Estat Plurinacional de Bolívia

Marc normatiu de protecció nacional per a persones defensores i la seva implementació territorial a Amèrica Llatina. La protecció de les persones defensores de drets humans, ambientals i de la naturalesa en els casos de Colòmbia, el Perú, Mèxic i l'Estat Plurinacional de Bolívia.

Desembre de 2023

© Associació Observatori de Drets Humans (Observatori DESCA)

C/ Casp, 43, baixos

08010 Barcelona

Coordinació publicació: Marta Ribera Carbó i Irene Escorihuela Blasco.

CONSEJO LATINOAMERICANO DE CIENCIAS SOCIALES - **CLACSO**

Equip de recerca i autories:

—Grup de Treball CLACSO *Ecologies polítiques des del sud/Abya-Yala*

Denisse Roca-Servat, Maurici Madrigal i Raquel Neyra Souplet.

—Grup de Treball CLACSO *Pensament jurídic crític i conflictes sociopolítics*

María Elena Attard Bellido i Guillermo Luévano Bustamante, amb Maria Shuer Tristán Rodríguez.

Directora executiva de CLACSO: Karina Batthyány.

Secretari acadèmic de CLACSO: Pablo Vommaro.

Assistència a la creació de l'equip de recerca CLACSO: Natalia Gianatelli.

Revisió: Marc Aparicio Wilhelmi, Irene Escorihuela Blasco, Marta Ribera Carbó.

Correcció: Laia Martínez.

Disseny i maquetació: Edita Comunicació i Disseny (www.editacreativa.com).

Aquesta investigació s'ha fet en el marc d'una col·laboració entre ODESCA i CLACSO.

Amb el suport de:

ISBN: 978-987-813-679-0

Els resultats preliminars d'aquesta investigació es van presentar al Congrés Internacional «Cap a la diligència deguda obligatòria en drets humans: propostes regulatòries i lliçons apreses», organitzat pel Centre d'Estudis de Dret Ambiental de Tarragona (CEDAT).

* El contingut d'aquesta publicació és responsabilitat exclusiva de l'Observatori DESCA

>> Índex

1. INTRODUCCIÓ	5
2. ANÀLISI DE CASOS	7
PERÚ.....	7
COLÒMBIA.....	12
MÈXIC.....	18
ESTAT PLURINACIONAL DE BOLÍVIA.....	23
3. CONCLUSIONS I RECOMANACIONS	29
CONCLUSIONS GENERALS.....	29
RECOMANACIONS.....	30
4. BIBLIOGRAFIA	33

1. Introducció

Amèrica Llatina, biodiversa, pluricultural i multiètnica, ha plantejat avenços importants i reptes en el reconeixement dels drets de la natura, dels éssers sintents i dels drets col·lectius de pobles indígenes i afrodescendents. En alguns països llatinoamericans, les reformes constitucionals iniciades a la dècada dels noranta i alguns desenvolupaments normatius i de polítiques públiques han acompanyat aquests progressos. També s'han desenvolupat precedents jurisprudencials emancipatoris, com ara el reconeixement de drets bioculturals i la consagració com a subjecte de drets del riu Atrato, a Colòmbia (Sentència T-622/16 de la Cort Constitucional de Colòmbia, 2016), entre altres fets rellevants a la regió, que també inclouen el reconeixement de drets a la territorialitat i la consulta prèvia dels pobles indígenes. Aquest no ha estat el cas en altres països del continent, que s'han lliurat completament a un sistema neoliberal extractivista que ha frenat o ha deixat a mig camí les propostes de reconeixement de drets conquerits pels moviments socials i algunes vegades exigits pels organismes internacionals com a condició per a la signatura de tractats de lliure comerç.

Tot i els avenços, també s'evidencien grans retrocessos i debilitats en la governança ambiental que deixen bretxes d'implementació profundes que impedeixen l'exercici ple de drets. En aquest context, el paper dels defensors de drets humans i bioculturals és essencial a l'Abya Yala, sobretot quan s'adverteix un patró estructural de violències múltiples que n'afecten els drets a la vida, a la integritat, al procés necessari, a l'accés a la justícia i a una tutela judicial efectiva a conseqüència d'un fenomen evident de criminalitzacions i persecucions arbitràries dels poders públics, cooptats pels interessos de grans capitals extractivistes.

Aquestes vulneracions de drets de defensores i defensors tenen un impacte diferencial en autoritats i membres de pobles indígenes i afrodescendents. Analitzant el fenomen amb una mirada interseccional, les vulneracions també tenen més afectació en dones indígenes o afrodescendents defensores de drets de la mare terra, que històricament assumeixen lluites en un continent que està sotmès a un consens dels *commodities*¹ acceptat per tots els governs de la regió (Svampa, 2013).

Els *commodities* es dirigeixen gairebé íntegrament cap a la gran fàbrica —la Xina— per a la seva transformació i consum als països del Nord global: aquest és l'anomenat consens de Pequín (Svampa i Slipak, 2015). Es dona pràcticament la mateixa situació que a la colònia: els països llatinoamericans continuen sent els proveïdors de matèries primeres i energia barates cap a altres centres. L'extracció de materials i d'energia ha generat la multiplicació dels conflictes socioambientals; la població es resisteix a l'extractivisme, que li arrabassa i contamina els territoris, i moltes vegades és reprimida violentament. Això condueix a una situació permanent d'inseguretat per a les persones que defensen aquests territoris, ja siguin defensores de drets civils, socials o ambientals.

Davant dels greus retrocessos i amenaces descrits, i a causa dels alts índexs de corrupció i de les debilitats dels òrgans judicials servils als interessos de governants en el poder i capturats pels lobbies d'empreses extractives a la regió,

¹ El terme *commodity* (*commodities* en plural) és un anglicisme emprat per a productes objecte de comercialització, en referència a matèries primeres o productes bàsics. Segons Svampa, el «consens dels *commodities*» subratlla l'ingrés d'Amèrica Llatina en un nou ordre econòmic i politicoideològic sostingut pel *boom* dels preus internacionals de les matèries primeres i els béns de consum, demanats cada cop més pels països centrals i les potències emergents.

es va concebre el present estudi: Marcs normatius de protecció nacional per a persones defensores i la seva implementació territorial a Amèrica Llatina, en col·laboració entre l'Observatori DESCA i un equip de recerca del Consejo Latinoamericano de Ciencias Sociales (CLACSO), integrat per membres dels seus grups de treball «Ecologies polítiques des del sud/Abya-Yala» i «Pensament jurídic crític i conflictes sociopolítics». En ordre alfabètic, les i els autors que van participar en l'elaboració d'aquest informe són: Denisse Roca-Servat² (Colòmbia), María Elena Attard Bellido³ (Bolívia), Maurici Madrigal⁴ (Colòmbia), Guillermo Luévano Bustamante⁵ amb Maria Shuer Tristán Rodríguez⁶ (Mèxic) i Raquel Neyra Soupplet⁷ (Perú).

El nostre interès va ser investigar l'existència de marcs normatius per a la protecció de persones defensores de drets humans en general, i de drets ambientals i de la mare naturalesa en particular. Atès que hi ha unes quantes normatives que existeixen formalment però no s'executen a la pràctica, ens interessava analitzar el combat contra un dels orígens de la bretxa d'implementació d'aquestes normatives: els interessos extractivistes empresarials. Per aquest motiu, van triar analitzar si les normatives de protecció de persones defensores permeten pressionar les empreses matrius del Nord global en cas de vulneració dels drets humans; si les persones defensores poden participar en l'elaboració d'aquests marcs normatius, i, en cas positiu, si la seva participació pot ser vinculant.

Les dades estadístiques brindades per organismes de drets humans nacionals i internacionals que donen compte de les afectacions greus i sistèmiques als drets de defensores i defensors dels drets de la natura, com Global Witness o les defensories dels diferents estats llatinoamericans, donen suport a la importància que té l'Acord Regional d'Escazú a la regió, destinat a generar per als estats membres obligacions internacionals de respecte i garantia de drets, entre els quals hi ha l'accés a la informació, la participació i la justícia en assumptes ambientals. Tot i això, malgrat que l'han signat tots i que molts l'han ratificat, pràcticament no s'aplica, fet que demostra novament aquesta bretxa i la captura dels estats pels poders econòmics i polítics.

Per això, en aquest estudi ens interessava analitzar com afecta la ratificació de l'Acord d'Escazú, o la manca de ratificació, en el desenvolupament dels marcs normatius de protecció de persones defensores. Això es dona perquè els grans ignorats en aquest panorama són els defensors i les defensores, que amb prou feines tenen accés a la justícia, que no tenen informació en un sistema judicial opac, complicat, i que per a la defensa dels seus drets moltes vegades han de recórrer a organitzacions civils. També s'analitza com perceben les persones defensores el funcionament d'aquests marcs i els espais de participació que se'ls ofereix —o la manca d'aquests. Finalment, ens interessava saber si hi ha marcs normatius d'auditoria preventiva que prevegin la participació o la consulta de les persones defensores.

Per a aquest estudi, s'han escollit quatre països: tres de durament afectats per atacs a persones defensores —Mèxic, Colòmbia i Perú—, i un amb un avenç legislatiu important en defensa de la mare terra —Bolívia. Se n'han estudiat els marcs normatius —o la manca d'aquests— en els quatre punts esmentats anteriorment i l'àmbit i l'abast d'aplicació. Es finalitza l'anàlisi amb unes conclusions generals, comunes en els quatre casos analitzats, i s'emeten recomanacions específiques per a cadascun. ○

2 Denisse Roca-Servat. Escola de Ciències Socials de la Universitat Pontifícia Bolivariana - Seu Medellín (Colòmbia).

3 María Elena Attard Bellido. Xarxa de Dones Constitucionalistes de Llatinoamèrica (Bolívia).

4 Maurici Madrigal. Facultat de Dret de la Universitat dels Andes (Colòmbia).

5 Guillem Luévano Bustamante. Facultat de Ciències Socials i Humanitats de la Universitat Autònoma de San Luis Potosí (Mèxic).

6 María Shuer Tristán Rodríguez (Mèxic).

7 Raquel Neyra Soupplet. Institut de Ciència i Tecnologia Ambientals (ICTA-UAB) Universitat de Saragossa (Espanya/Perú).

>> Perú

S'han desenvolupat marcs normatius de protecció per a les persones defensores al país?

El Ministeri de l'Àmbient (MINAM) va promulgar la *Resolució Ministerial n.º 134-2021-MINAM* el 25 de juliol del 2021, que aprova el Protocol Sectorial per a la Protecció de les Persones Defensores Ambientals amb la finalitat d'afavorir un entorn segur (MINAM, 2021). Aquest protocol estableix específicament els lineaments⁸ per a les defensores i els defensors ambientals a partir del Mecanisme Intersectorial per a la Protecció de les Persones Defensores de Drets Humans, mecanisme aprovat pel Decret suprem núm. 004-2021-JUS.

L'organisme del MINAM encarregat d'aplicar aquestes mesures és la Unitat Funcional de Delictes Ambientals (UNIDA), que proposa recomanacions davant de les amenaces a què puguin estar sotmesos els defensors ambientals. El MINAM comunica els noms de les persones vulnerables al Ministeri de Justícia i Drets Humans (MINJUSDH) perquè s'incorporin al Registre sobre Situacions de Risc de les Persones Defensores de Drets Humans. Aquest registre competeix i vincula vuit ministeris, que han de fer accions específiques en la seva àrea per a la seva compleció, però que no disposen de pressupost propi per a aquesta finalitat. Posteriorment, el juny de 2022, el MINAM i el MINJUSDH van elaborar, amb el suport de l'Agència dels Estats Units per al Desenvolupament Internacional (USAID), la *Guía práctica para la protección de personas defensoras ambientales* (2022).

Paral·lelament, el juny de 2020, la Defensoria del Poble va establir, a través de la *Resolució administrativa n.º 029-2020/DP-PAD* (Defensoria del Poble, 2020), els seus lineaments propis per donar resposta a denúncies i sol·licituds d'intervenció per part de persones que es consideren amenaçades, així com per dur a terme requeriments davant de les autoritats competents —com ara fiscalia, prefectura, policia, MINJUSDH, etcètera— en cas d'atacs contra defensors i defensores ambientals al Perú. La mateixa Defensoria va publicar, el març del 2022, amb el suport d'OXFAM, els *Mecanismos de protección para personas defensoras indígenas y ambientales de la Amazonía* (Defensoria del Poble, 2021).

D'altra banda, el mes de maig de 2022, el Ministeri de Cultura (MINCUL) va elaborar la *Directiva n.º 001-2022-VMI-MC*, que ha d'implementar mesures en defensa de les persones indígenes o originàries i del poble afroperuà defensores dels seus drets col·lectius. Aquesta directiva forma part de la implementació dels mecanismes intersectorials per part del MINCUL. En la directiva, el MINCUL identifica el nivell de risc del defensor; fa actes públics en defensa; proporciona, si cal, un traductor; facilita informació i assistència als altres ministeris concernits en els mecanismes, i transmet el cas fonamentat al MINJUSDH per a la seva actuació (MINCUL, 2022).

Finalment, la Fiscalia, el mes de març de 2022, amb la Resolució núm. 439-2022-MP-FN (Fiscalia de la Nació, 2022), va establir mecanismes per a la prevenció de delictes de criminalització i en contra de les persones defensores de drets humans, entre les quals es considera «persones defensores del medi ambient: persones, grups i organitzacions que s'esforcen, individualment o col·lectivament i de manera pacífica, a protegir i promoure els drets humans relacionats amb l'aigua, l'aire, la terra, la flora i la fauna». Els mecanismes identifiquen les persones defensores i els seus drets propis (reunió, expressió, etc.); fan una distinció entre *agreuja*t (persona directament ofesa) i *víctima* (persona o comunitat afectada); recullen informació

8 A l'ordre jurídic peruà, els *lineamientos* són pautes i accions no vinculants.

1. PERÚ

sobre els defensors dels altres ministeris concernits; tipifiquen el delictes (lloc, data, magnitud, fets, etc.); inicien una investigació preparatòria interrogant l'agregat o la víctima, i sol·liciten al jutge de recerca que intervingui amb tots els mecanismes autoritzats (intervencions telefòniques, geolocalitzacions, aixecament de secrets bancaris, intervenció d'immobles, etc.) i que si cal, pot demani a la policia que, de manera oberta o encoberta, faci vigilància. Es possibilita sol·licitar la intervenció dels diferents organismes, com ara policia, i, finalment, demanar la reparació civil i atenció de la víctima o l'agregat.

Tot i això, la totalitat dels marcs normatius es refereix majoritàriament a situacions d'urgència, cosa que vol dir que no apliquen mesures de prevenció —investigacions de possibles delictes, diàleg i mitigació a les zones de conflicte, prevenció d'invasions territorials, etcètera—, tan necessàries en llocs d'escassa presència estatal.

Els marcs no inclouen l'Estat com a agressor, de manera que no abasten tot l'espectre de possibles agressions contra els defensors i els marcs normatius no poden vincular altres autoritats locals, com els governs regionals, provincials, etcètera. D'aquesta manera, l'aplicació és centralitzada, castrada en la seva aplicació, ja que depèn completament de les decisions ministerials, que també poden ser polititzades, i retiren tota iniciativa als governs locals. Es disposen mesures de protecció només prèvia investigació i aquestes mesures són sempre temporals, majoritàriament insuficients i de poc abast, i es limiten, per exemple, a patrullatge, declaracions públiques i assistència legal.

Aquestes iniciatives normatives es contradiuen permanentment amb projectes de llei lesius per a les comunitats i poblacions afectades per projectes extractius, com ara el projecte de llei de reforma de la Llei forestal, que pretén donar autonomia als governs regionals en la determinació de les zones boscoses (normalment de competència nacional), o el projecte de llei que retira al Ministeri de Cultura la competència per a la creació d'àrees reservades o parcs naturals, perquè siguin, en canvi, els governs regionals els que determinin aquestes àrees.

Al Perú, el Ministeri de Cultura és l'autoritat competent pel que fa al reconeixement de l'existència dels pobles indígenes i dels pobles en aïllament voluntari o contacte inicial (PIACI). Això implica el desenvolupament de la consulta prèvia davant de projectes extractius. Pel que fa a les agressions per part del sector il·legal (narcotràfic, tala il·legal, mineria il·legal, invasió de terres), l'Estat no ha aplicat cap mesura de prevenció ni ha fet investigacions exhaustives. Aquesta situació és preocupant si es té en compte que el Perú se situa al 105è lloc del rànquing de la corrupció (Transparency International, 2022) i les sospites planen sobre activitats encobertes.

Aquests marcs normatius permeten pressionar les empreses matrius en cas de vulneració?

El Pla Nacional d'Acció sobre Empreses i Drets Humans (PNA) 2021-2025, del MINJUSDH —malgrat que en la seva concepció s'hagi consultat membres de la societat civil, inclosos representants dels pobles indígenes— es limita a fer un diagnòstic i recomana les necessitats en formació i capacitació de les empreses, formals i informals, en els diferents aspectes identificats. Cap dels plans, mecanismes o resolucions administratives preveu sancions o pressions a les cases matrius de les empreses. Encara més, el PNA esmenta lineaments pel que fa a l'enfortiment i els mecanismes necessaris perquè empreses, Estat i poder judicial reparin les afectacions als drets humans i perquè les empreses formulin mecanismes d'auditoria preventiva amb el suport de l'Estat, però que cal recordar que no són vinculants. El PNA s'ha aprovat el mes juny de 2021 amb el Decret suprem núm. 009-2021-JUS; tot i això, queda en no res si no hi ha qui l'apliqui amb un desplegament de normes, o qui en faci seguiment. Cal recordar que el Govern peruà aspira a entrar a l'OCDE i ha de complir certs requisits formals.

Hi ha espais de participació en aquests marcs, o en la seva creació, per a persones defensores? En cas que sí, els resultats són vinculants?

No hi ha hagut espais de participació en els marcs o mecanismes protectors dels drets humans per a persones defensores per part de l'Estat. El Pla Nacional d'Acció sobre Empreses i Drets Humans va consultar la societat civil, en particular unes trenta-quatre ONG, associacions o institucions (Amnistia Internacional, Red Muqui, Diakonia...), i només vuit organitzacions representatives a escala nacional de pobles indígenes. Com que és un pla, s'ha de ratificar mitjançant un reglament d'aplicació que no s'ha implementat. Així i tot, cal destacar que nombroses organitzacions civils duen a terme tallers de formació i informació legals per a persones defensores.

Com ha afectat la ratificació de l'Acord d'Escazú, o la manca de ratificació, el desenvolupament d'aquests marcs?

El Perú va signar l'Acord d'Escazú l'any 2018; no obstant això, el 2022, la Comissió de Relacions Exteriors del Congrés de la República en va arxivar definitivament la ratificació («Acuerdo de Escazú: 22 asesinatos a defensores ambientales desde el 2020», 2022).

Per determinar com ha afectat la falta de ratificació, s'analitza el Mecanisme Intersectorial esmentat prèviament. Si no es vinculen tots els poders de l'Estat, com els governs regionals, el mecanisme intersectorial té poc camp d'acció i poc poder. El Mecanisme té com a primera finalitat «eliminar el risc», però no fa un examen exhaustiu de la situació, per la qual cosa els fets i les amenaces es podrien repetir. I quan es dicten mesures de prevenció, són insuficients. A més, l'aplicació del Mecanisme està subjecta a dotació de pressupost, la qual cosa provoca que els defensors del medi ambient quedin desemparats si no es proveeix de prou pressupost.

El registre de defensors ambientals del MINJUSDH està disponible a Internet i és un tràmit burocràtic que s'allarga uns quants dies fins a l'obtenció d'una resolució que estengui les mesures de protecció necessàries en cada cas. Per aquest motiu, les persones defensores han de comptar amb connexió a Internet (en certes zones és molt difícil) i un correu electrònic o una adreça física per rebre la resolució, i això és gairebé impossible en zones andines o amazòniques. És per això que han d'acudir a tercers per rebre suport. A més, si el Ministeri de l'Interior (MININTER) no emet els lineaments per al desenvolupament del Mecanisme Intersectorial i no hi ha pressupost específic per a aplicar-lo, s'ha de seguir la via usual de sol·licitud de mesures de protecció, que pot ser molt insuficient i llarga en el temps.

La societat civil porta els seus registres. Per exemple, la Coordinadora Nacional de Drets Humans (vegeu <https://defensores.pe>) té un registre amb més de mil casos de persones defensores criminalitzades per defensar el territori i estableix denúncies, fa seguiment, proporciona ajut a víctimes i afectats, i ofereix suport jurídic. Però el que cal és que els mecanismes es converteixin en política d'Estat i no en producte de l'esforç privat, amb els costos i els límits que això representa.

Les persones defensores continuen sent assassinades tot i denunciar el risc que viuen i sol·licitar mesures de protecció. Actualment, les amenaces provenen sobretot del sector il·legal (fusters, mineria, narcotràfic i invasió de terres). En aquest cas, podem esmentar Wilinton Yaicate Pinedo, cap de la comunitat indígena kakataibo de Sinchi Roca (Ucayali), que va sol·licitar protecció de l'Estat per les amenaces que rep de colons dedicats al cultiu il·legal de la fulla de coca (Másquez, 2022; Vega, 2023). El MINJUSDH ha sol·licitat al MININTER protecció policial per a ell, a l'empara del Mecanisme Intersectorial de Mesures de Protecció Personal, l'aplicació del qual és responsabilitat del MININTER.

L'any 2021 el narcotràfic ja va assassinar dues persones defensores de la seva comunitat. A més, també hi ha el cas de les vídues dels quatre defensors asháninkas assassinats el 2008 (Romero, 2023), que van rebre amenaces en la recerca de justí-

1. PERÚ

cia i van sol·licitar protecció després de la sentència condemnatòria dels assassins, fusters il·legals. Aquesta sentència arriba després de vuit anys de lentituds i desídia per part de l'Estat. El líder asháninka Santiago Contoricón va ser assassinat el 2023, tot i que se n'havia sol·licitat protecció (Gómez Vega, 2023) i tant el MININTER com el primer ministre n'havien estat informats. El 2021 i el 2022 van ser assassinats dos defensors asháninkas, sempre per part del sector il·legal.

Quina és la posició de les persones defensores sobre el funcionament d'aquests marcs i dels espais de participació? Hi ha consens entre els defensors respecte a aquesta posició?

Les persones defensores reclamen mesures efectives de defensa, l'aplicació del Mecanisme Intersectorial per a la Protecció de les Persones Defensores de Drets Humans i denuncien que les accions de l'Estat són insuficients o inexistents. Fins i tot es donen casos en què la societat civil ha demandat el MININTER i el MINJUSDH per no aprovar els «lineaments d'actuació» del Mecanisme Intersectorial (Institut de Defensa Legal, 2022). L'any 2022 es va donar el cas que el MINJUSDH va respondre favorablement a una demanda de protecció, però la completa operativitat va quedar truncada per la manca d'acció del MININTER. Fins a la data d'abril del 2023, aquests lineaments encara no s'havien aprovat. Els defensors manifesten consens sobre la inoperativitat de l'Estat, encara que cadascú ho faci de manera separada des del sector. Actualment, els defensors ambientals de l'Amazònia reclamen que aquesta sigui declarada en emergència en vista de les amenaces constants del sector il·legal.

Així, Elmer Campos Álvarez (en una comunicació personal del 27 de maig del 2023), defensor de l'aigua contra el projecte miner Conga, manifesta la total ineficiència de l'Estat respecte dels drets dels defensors ambientals i opina que «només un govern just podria aplicar els marcs normatius; els actuals són altament corruptes». Sobre l'Acord d'Escazú, que desconeixia, opina que no creu en absolut que «els governs vulguin aplicar aquestes mesures, al contrari: ho fan tot per ignorar la situació dels defensors i estan prestats a perseguir-los».

En el mateix sentit opina Marle Livaque Tacilla (en una comunicació personal del 27 de maig del 2023), defensor de l'aigua contra el projecte miner Conga:

Sobre el protocol de defensors, si és cert que hi ha una norma, no és eficient, perquè no s'han desenvolupat mecanismes adequats per respondre a una situació de risc d'un defensor. Per exemple, si algú a la selva reporta que l'estan amenaçant, no hi ha manera de donar-li protecció immediata, per això continuen matant defensors. A la darrera dècada, ja són seixanta líders ambientals assassinats.

D'altra banda, Yolanda Flores Montoro (en una comunicació personal del 2 de juny del 2023), defensora de l'aigua i del llac Titicaca, expressa:

Les lleis i normes estan fetes per persones que no tenen en consideració la cosmovisió indígena, la defensa de la Casa Gran, de la Pachamama. [...]

Els defensors són criminalitzats, reben notificacions i denúncies, se'ls acusa de ser una pedra a la sabata, d'estar en contra del desenvolupament. Les lleis només afavoreixen les empreses, les comunitats han de reclamar amb dret d'empara l'aplicació del Conveni 169, ratificat pel Perú el 1995, l'Acord d'Escazú no s'ha ratificat. Reclamem que s'introdueixin altres mesures, perquè quan l'Institut Geològic, Miner i Metal·lúrgic (INGEMMET) atorga una concessió i es publica en el *Diario Oficial El Peruano*, només tenim trenta dies per fer oposició, però no tenim accés al diari, ens n'assabentem una vegada que la concessió s'ha titulat. Les normes a favor dels defensors, com el pla, no s'apliquen. La nostra cultura és més oral i nosaltres fem tallers per socialitzar les normes i els procediments.

Tenim l'exemple de la criminalització dels defensors ambientals contra el projecte miner Conga, que continuen perseguits tot i disposar de mesures cautelars dictades per la Comissió Interamericana de Drets Humans (CIDH). O de Sergio Huamani, defensor ambiental i de drets humans d'Espinar (Cusco), que ha estat condemnat a un any de presó per, pretesament, difamar l'empresa minera Antapaccay (Glencore), que va iniciar la demanda (Rafaele, 2022).

En aquest mateix cas, el març del 2022 va ser trobat mort en estranyes circumstàncies l'exalcalde d'Espinar, Óscar Mollohuanca, que ja havia estat injustament judicialitzat en la lluita pel medi ambient. El juny del 2023 va ser arrestat Jesús Cornejo, defensor ambiental de Valle del Tambo (Red Muqui, 2023), i la defensora Lucila Pautrat ha estat condemnada per defensar el bosc amazònic (Recurs de nul·litat núm. 19835-2023, 2023). És a dir, actualment es va en direcció contrària pel que fa al respecte dels drets humans.

Cal destacar que les rondes camperoles tenen autoritat per exercir el dret consuetudinari reconegut per la Constitució política del país a l'article 149. Amb aquest reconeixement tenen la potestat d'aplicar justícia als territoris segons la seva usança. Per això, moltes vegades han participat molt activament en la defensa del territori i s'han protegit a ells mateixos i han aplicat justícia contra els considerats invasors: enginyers que hi van a fer mesuraments, empreses que pretenen desenvolupar projectes extractius, etcètera.

S'està desenvolupant alguna normativa d'auditoria preventiva que tingui en compte la participació o consulta a persones defensores?

Només hi ha normes d'auditoria preventiva per als empleats del sector públic creades per l'Estat. La Confederació Nacional d'Institucions Empresariales Privades (CONFIEP) ha desenvolupat la *Guía para el sector empresarial peruano sobre empresas y derechos humanos* (2019), i la Societat Nacional de Minería, Petrolí i Energía, la *Guía para implementar un proceso de atención a quejas y reclamos* (2022).

Segons l'OCDE (2020), prop del 40% o més de les empreses peruanes hauria publicat mecanismes d'auditoria preventiva, però ni l'OCDE ni l'Estat no han pogut verificar que s'apliquin. Pel que sembla, l'objectiu d'aquestes guies —no verificades en l'aplicació— és satisfer les exigències de l'OCDE per a la inclusió del Perú com a futur membre de l'Organització. En cap moment s'esmenten les persones defensores, tot està orientat a donar una bona imatge empresarial.

L'Estat per ara no desenvolupa cap normativa d'auditoria preventiva que inclogui persones defensores. Encara més, el Congrés avalua un projecte de llei per retirar el Perú de la CIDH (Quispe, 2023). El 16 de maig del 2023, la Cort Suprema va sentenciar que «les protestes violentes que impliquin atacs a persones i a la propietat pública i privada són delictes», en el cas del bloqueig de carreteres per la protesta social a Las Bambas. ○

>> Colòmbia

S'han desenvolupat marcs normatius de protecció per a les persones defensores al país?

En el cas colombià, hi ha un marc jurídic ampli per a la protecció de drets humans, i s'hi integren polítiques, estratègies i normes per a les persones defensores de drets humans en general. Tot i això, ha estat molt limitat el desenvolupament de mecanismes de protecció específics en temes de justícia ambiental (Turriago, 2022). Actualment, el Ministeri d'Ambient i Desenvolupament Sostenible treballa en les bases per a la formulació de la ruta per a la protecció de les persones defensores del medi ambient.

A continuació, presentem el marc jurídic general per a la protecció de les persones defensores de drets humans, fent èmfasi en l'abordatge que fa de la protecció de les persones defensores del medi ambient:

TIPUS DE NORMA	DESCRIPCIÓ	TEMA AMBIENTAL
CONSTITUCIÓ POLÍTICA DE 1991	<p>Articles:</p> <ul style="list-style-type: none"> • 7 (diversitat ètnica del país) • 13 (principi d'igualtat) • 15 (dret a la intimitat, protecció de dades personals i accés a la informació) • 79 (dret a un ambient sa) • 95 (deures i drets del ciutadà colombià) 	No hi ha un reconeixement exprés de les persones defensores de drets humans o del medi ambient, però sí que s'estableixen les bases jurídiques per a aquest reconeixement.
LLEIS	<p>Pla de Desenvolupament 2022-2026: Llei 2294/2022: en el capítol II, des de l'article 25 fins al 64, s'aborda la justícia ambiental i la governança inclusiva. L'article 109 assenyala que es crearà una política de seguretat per a les persones defensores de drets humans. I a les bases del Pla es crea la Comissió Interinstitucional d'Escazú per implementar-la.</p>	A les bases del Pla de Desenvolupament s'estableix que s'implementarà l'Acord d'Escazú: «Es garantirà la protecció de persones i col·lectius que defensen els drets ambientals i territorials, amb la qual cosa s'assegurarà un entorn propici i les condicions per exercir la tasca sense intimidacions ni assetjaments, i amb suport de la institucionalitat. A més de protegir les persones, s'investigaran les causes i els responsables dels conflictes ambientals que motiven les seves lluites i es gestionaran mecanismes expeditos per resoldre'ls» (pàg. 43).
	<p>Acord final per a la finalització del conflicte i la construcció d'una pau estable i duradora, 2016.</p>	Estableix una sèrie de garanties en sis punts que proporcionen una mirada àmplia dels pressupostos per tenir un entorn segur i propici en contextos de conflicte armat intern.
	<p>Llei 448/2011: dicta mesures judicials, administratives, socials i econòmiques d'atenció, assistència i reparació integral a les víctimes del conflicte armat intern, i determina mecanismes de prevenció i protecció, així com l'atorgament de garanties de no repetició.</p>	No parla de persones defensores del medi ambient.
	<p>L'article 188E de la Llei 599/2000 estableix el delictes d'amenaques contra defensors de drets humans i servidors públics.</p>	No parla de persones defensores del medi ambient.

DECRETS	<i>Decret 2788/2003, que unifica el Comitè de Reglamentació i Avaluació de Riscos dels Programes de Protecció de la Direcció de Drets Humans del Ministeri de l'Interior i de Justícia.</i>	Pot ser aplicable a les persones defensores del medi ambient.
	<i>Decret 2816/2006:</i> es dissenya i reglamenta el Programa de Protecció de Drets Humans del Ministeri de l'Interior i de Justícia, que pretén donar suport al Govern en la salvaguarda de la vida, la integritat, la llibertat i la seguretat de la població en situació de risc cert, imminent i excepcional a conseqüència directa i a causa de l'exercici de les seves activitats o funcions polítiques, públiques, socials o humanitàries.	Pot ser aplicable a les persones defensores del medi ambient.
	<i>Decret 453/2008,</i> que confereix al Ministeri de l'Interior l'obligació de dissenyar i coordinar els programes generals de protecció dels drets humans en col·laboració amb el Programa presidencial de drets humans i dret internacional humanitari.	Pot ser aplicable a les persones defensores del medi ambient.
	<i>Decret 4065/2011:</i> crea la Unitat Nacional de Protecció (UNP), que pretén protegir qui, a causa de les seves activitats, condicions polítiques, públiques, socials, humanitàries, culturals, ètniques, de gènere, o per la qualitat de víctima de la violència, desplaçat o activista de drets humans, es trobi en situació de risc extraordinari o extrem de patir danys contra la vida, integritat, llibertat i seguretat personal.	És clau, perquè determina l'autoritat competent per a la protecció de persones defensores del medi ambient.
	<i>Decret 4800/2011:</i> sistema d'informació d'alertes primerenques.	És clau, perquè serveix a les persones defensores del medi ambient.
	<i>Decret 1314/ 2016:</i> crea la Comissió Intersectorial de Garanties per a les Dones Líders i Defensores dels Drets Humans, que cerca «coordinar i orientar la formulació, implementació i seguiment del Programa Integral de Garanties per a les Dones Líders i Defensores de Drets Humans».	Reconeix una intersecció clau en la garantia dels drets.
	<i>Decret 2252/2017,</i> de prevenció i protecció de defensors de drets humans i líders d'organitzacions i moviments socials i comunals, i defensors de drets humans per part de governadors i alcaldes.	Estableix obligacions de les entitats territorials en matèria de protecció de persones defensores del medi ambient.
	<i>Decret 2137/2018,</i> que crea la Comissió Intersectorial per al Desenvolupament del Pla d'Acció Oportuna de Prevenció i Protecció Individual i Col·lectiva dels Drets a la Vida, la Llibertat, la Integritat i la Seguretat de Defensors de Drets Humans, Líders Socials, Comunals i Periodistes.	És fonamental, perquè va establir les bases per a la creació posterior del pla d'acció l'any 2021.
RESOLUCIONS	<i>Resolució 0-0775/2021 de la Fiscalia General, mitjançant la qual es crea un grup de treball nacional per a la prioritització, suport i resposta immediata a la investigació de les amenaces contra les persones defensores de drets humans o altres poblacions específiques.</i>	Parla de persones defensores de drets humans en general.

POLÍTiques, PLANS I ESTRATÈGIES	<i>CONPES 4063. Política pública de garantías y respeto a la labor de defensa de los derechos humanos y el liderazgo social</i> (CONPES, 2021).	Inclou els drets ambientals com a part dels drets humans objecte de la política pública (pàg. 27-28).
	<i>Pla d'Acció Oportuna de Prevenció i Protecció per als Defensors de Drets Humans, Líders Socials, Comunalis i Periodistes</i> (2021).	Crea diversos comitès, però no especifica en les persones defensores del medi ambient.

Font: elaboració de Mauricio Madrigal.

En relació amb el Comitè de Reglamentació i Avaluació de Riscos, les comissions, unitats o agències creades pel Pla d'Acció coexisteixen i, en haver estat creades per una norma jurídica i ser de naturalesa pública, disposen de pressupost públic.

De la taula anterior, és possible assenyalar i interpretar el següent:

1. Les principals facultats o competències relacionades amb la protecció de persones defensores de drets humans en general recauen en el Ministeri de l'Interior i en les seves agències, com ara la Unitat Nacional de Protecció (UNP).
2. Hi ha instàncies per a la coordinació interinstitucional, però el Ministeri d'Ambient i les organitzacions ambientals hi tenen poca o nul·la incidència.
3. Fa poc, en el Pla Nacional de Desenvolupament 2022-2026, es van reconèixer de manera explícita les persones defensores del medi ambient. Derivat d'això, com a conclusió preliminar, és possible assenyalar que hi ha un entorn institucional i jurídic complex que, sumat a la violència i els conflictes històrics, fa que la protecció de les persones defensores del medi ambient sigui molt difícil de materialitzar. Tot i això, el Govern actual impulsa canvis normatius i polítics que poden propiciar millores substancials.

Aquests marcs normatius permeten pressionar les empreses matrius en cas de vulneració?

En la política més representativa i específica sobre garanties i respecte de la tasca de defensa dels drets humans (CONPES, 2021) no es mencionen les empreses, no es fa cap referència al seu rol, i menys, a les seves obligacions. Passa el mateix amb el Decret 2252/2017, sobre prevenció i protecció de les persones defensores de drets humans: no s'esmenten les empreses. No hi ha cap normativa que estableixi quines són les obligacions concretes de les empreses en relació amb els drets humans, com actuar en cas de vulneracions o com prevenir-les, però sí que a les defensores i als defensors víctimes d'atacs d'empreses els serien vàlids els mecanismes i el sistema d'alerta que es deriven del Decret 2252/2017.

Ara bé, en el marc del sistema nacional de drets de Colòmbia, hi ha el *Plan Nacional de Acción de Empresas y Derechos Humanos 2020/2022*, de la Conselleria Presidencial per als Drets Humans i Afers Internacionals (2020), que té tres pilars:

1. L'obligació de l'Estat de protegir els drets humans.
2. El deure de les empreses de respectar els drets humans.
3. L'accés als mecanismes de reparació.

No obstant això, més enllà de fer referència als principis rectoris de les Nacions Unides sobre les empreses i els drets humans, no té obligacions específiques vinculants per a Colòmbia que permetin pressionar jurídicament i judicialment les empreses matrius.

Segons investigacions com la de Borrás (2021), hi ha dues problemàtiques més greus en relació amb el sector d'extracció de recursos naturals. D'una banda, hi ha la impunitat d'algunes empreses que exploten de manera irresponsable els recur-

sos naturals sense consentiment ni consulta a les comunitats locals, fet que moltes vegades comporta la destrucció dels ecosistemes i el desplaçament forçat, així com la criminalització i l'homicidi de les persones defensores de l'ambient i la terra. De l'altra, en el context colombià, cal afegir-hi la participació de grups armats al marge de la llei, com ara grups paramilitars, bandes criminals, l'Exèrcit d'Alliberament Nacional (ELN), les dissidències de les FARC, etcètera.

Hi ha espais de participació en aquests marcs, o en la seva creació, per a persones defensores? En cas que sí, els resultats són vinculants?

Per norma general, i d'acord amb la Llei estatutària 1757/2015, per la qual es dicten disposicions en matèria de promoció i protecció del dret a la participació democràtica, i en matèria ambiental pel que disposa la Llei 99/1993, per la qual es crea el sistema nacional ambiental, a l'article 69 i següents, sobre modes de participació en assumptes ambientals; tots els processos de presa de decisions públiques, incloent-hi assumptes ambientals, han de garantir el dret de participació.

També cal mencionar que hi ha les audiències públiques en les avaluacions d'impacte ambiental, mecanisme de participació obert a tota la ciutadania en què participen les persones defensores de manera usual. Tanmateix, generalment els resultats dels espais de participació no són vinculants, llevat que l'autoritat prengui una decisió en l'espai, procés o instància i aquesta decisió integri les aportacions o les observacions de les persones de la societat civil, com a vegades passa, per exemple, amb els consells de conca.

Actualment, el Ministeri d'Ambient prepara la metodologia per a la formulació de la ruta de protecció de les persones defensores del medi ambient, que s'espera que integri les obligacions de drets humans de l'Acord d'Escazú, entre les quals destaquen: l'accés oportú, complet, clar i inclou a la informació; la participació des d'etapes inicials; la gestió integral de les observacions, i espais de deliberació.

Cal destacar els múltiples mecanismes de silenciament, desarticulació de l'organització i fractura del teixit social que utilitzen diferents grups criminals en contra de les persones defensores del medi ambient, que afecten decididament els nivells de participació i de visibilitat. Per això, hi ha la necessitat de prestar atenció a la situació de seguretat de les persones defensores, així com a la balança en les relacions de poder a les taules de concertació o de llicència ambiental.

Com ha afectat la ratificació de l'Acord d'Escazú, o la manca de ratificació, en el desenvolupament d'aquests marcs?

L'Acord d'Escazú es va signar a Colòmbia el mes de desembre de 2019, per la qual cosa havia de ser ratificat⁹ i vigent, a tot estirar, a començaments de 2021. Però durant el 2020 i el 2021 van sorgir fortes oposicions, especialment per part del sector empresarial i industrial del país. Aquesta oposició i la manca de compromís de l'anterior Govern (2018-2022) van tenir com a principal efecte que el juny del 2021 s'arxivés el Projecte de llei de l'Acord d'Escazú. Després d'aquest revés i gràcies a la unió de diversos moviments socials, organitzacions i institucions acadèmiques, liderades per l'Aliança per l'Acord d'Escazú a Colòmbia, el mes de novembre de 2022 el Congrés va aprovar la llei que ratifica l'Acord d'Escazú, que actualment està en examen de constitucionalitat per la Cort Constitucional.¹⁰

9 El procés de ratificació a Colòmbia vincula les tres branques del poder: a) signatura de l'executiu, president; b) aprovació del Congrés; c) sanció de la llei de l'executiu, president; d) examen de constitucionalitat, Cort Constitucional.

10 La Cort Constitucional té una sentència específica sobre persones defensores de drets humans (T-469/20). Vegeu <https://www.corteconstitucional.gov.co/relatoria/2020/T-469-20.htm>.

Aquest fet anterior, és a dir, la tardança en la ratificació de l'Acord d'Escazú a Colòmbia, ha frenat la formulació de la ruta nacional d'implementació de l'Acord d'Escazú i, pel que fa a les persones defensores del medi ambient, les reformes per integrar el Ministeri d'Ambient com a entitat competent per a la protecció d'aquestes persones.

Quina és la posició de les persones defensores sobre el funcionament d'aquests marcs i dels espais de participació? Hi ha consens entre les defensores respecte a aquesta posició?

Les persones defensores del medi ambient a Colòmbia són un grup heterogeni que abasta comunitats afrocolombianes, camperoles, indígenes i persones que viuen principalment a les ciutats, com moviments juvenils, ambientalistes i organitzacions de la societat civil, per esmentar alguns exemples. Per això, definir una posició i un consens és gairebé impossible, excepte per un motiu: l'augment de la violència en contra i la ineficàcia de les normes i polítiques per prevenir-la i fer-hi front. En aquest sentit, diverses investigacions, com la duta a terme per Bakke *et al.* (2020), concorden que hi ha una «bretxa de compliment» entre els compromisos dels tractats dels governs i les seves pràctiques de drets humans.

Davant la situació esmentada durant les aturades nacionals del 2019 («Movimientos ambientalistas se unirán al paro nacional del 21 de noviembre», 2019) i 2021 (Redacción Vivir, 2021), els moviments ambientalistes van sol·licitar de manera expressa la ratificació de l'Acord d'Escazú i la protecció de les persones defensores del medi ambient. En aquest context polític, s'hi han unit alguns moviments socials i ambientals per formular informes sobre les violències i propiciar processos d'enfortiment de capacitats per a la protecció comunitària d'aquestes persones defensores.

Un exemple d'aquest tipus d'informes és el coordinat per l'Agència Catòlica per al Desenvolupament a l'Estranger (CAFOD), titulat *Proteger nuestra casa común: defensoras y defensores de la tierra y del medio ambiente en Latinoamérica* (2021), en què registren que Colòmbia és un dels països més perillosos per a les i els defensors ambientals. Un altre exemple és l'informe fet per Cry Geam, Extinction Rebellion Colombia i la Fundació Conflict Responses (CORE) (2022), titulat *Primer informe del sistema de información de violaciones a los derechos humanos contra lideresas y líderes ambientales en Colombia entre enero y mayo de 2022*, que indica que la situació ha empitjorat a causa dels efectes de la pandèmia, sobretot en àrees rurals i per l'augment del conflicte armat intern posterior a l'acord de pau amb les FARC-EP, signat l'any 2016. D'altra banda, processos formatius, com per exemple el curs de formació en línia *Fortalecimiento de la defensa legal de los y las defensoras ambientales (Colòmbia)*, liderat per l'Observatori de Governança Marino Costera, conjuntament amb diverses organitzacions aliades, són crucials per proporcionar eines tècniques legals per a la defensa dels defensors ambientals.

En el cas colombià, aquestes persones pateixen o han patit el conflicte intern armat, que ha afectat la vida de múltiples maneres. Fenòmens com el desplaçament forçat, el «tràfic de terres», la despulla de les seves terres i l'economia de cultius il·lícits, entre d'altres (Turriago, 2022), es tapen amb la lluita armada. En aquest sentit, les zones rurals conegudes com a zones més afectades pel conflicte armat (ZOMAC) són les més impactades per la guerra, així com pel flagell de les activitats extractives contaminants, el pillatge de terres i els negocis il·lícits.

Addicionalment, a causa de la caracterització de les víctimes ambientals, la majoria afrodescendents, indígenes i camperols, es fa necessari recórrer a un enfocament diferencial que tingui en compte assumptes de classe i de raça/ètnia. Així mateix, cal tenir en compte el rol de les dones tant en el lideratge de moviments ambientals com en la reproducció i cura de la vida, cosa que també exigeix considerar marcs normatius i polítiques amb enfocament de gènere, fins i tot de diversitat sexual.

S'està desenvolupant alguna normativa d'auditoria preventiva que tingui en compte la participació o consulta a persones defensores?

L'any 2022 es va aprovar la Llei 2195, amb l'objectiu d'adoptar disposicions per prevenir els actes de corrupció, reforçar l'articulació i la coordinació de les entitats de l'Estat i recuperar els danys ocasionats per aquests actes per assegurar la promoció de la cultura de la legalitat i integritat i recuperar la confiança ciutadana i el respecte pel que és públic». En aquesta norma s'apliquen unes quantes disposicions o estàndards internacionals sobre auditoria preventiva, especialment associats a temes de corrupció i transparència.

Però, específicament, no hi ha normes o polítiques particulars sobre auditoria preventiva, més enllà del *Plan Nacional de Acción de Empresas y Derechos Humanos 2020/2022*, esmentat en els paràgrafs anteriors. No hi ha informació pública sobre el compliment del Pla, ni tampoc avaluacions disponibles, atès que aquest és molt recent. És important esmentar l'anàlisi oferta per Amaya Castro i Henao Zuluaga sobre el règim d'auditoria preventiva obligatòria, en què es brinden entrades per a la regulació integral del tema a Colòmbia i s'assenyala que l'Estat ha de liderar la concertació social d'aquesta regulació des d'una mirada àmplia de la participació social, que inclogui les comunitats afro, camperoles i indígenes (Amaya Castro i Henao Zuluaga, 2022, pàg. 18). ○

>> Mèxic

S'han desenvolupat marcs normatius de protecció per a les persones defensores al país?

A Mèxic, s'ha desenvolupat un ampli catàleg normatiu de protecció de persones defensores de drets humans. En primer lloc, una llei de caràcter nacional que funciona com a llei marc, a la qual s'han d'adaptar les lleis de l'àmbit local que cada entitat federativa, a través del Congrés Local, pot expedir.

La Llei per a la protecció de persones defensores de drets humans i periodistes es va publicar al *Diario Oficial de la Federación* el 25 de juny de 2012. L'objectiu principal va ser establir una col·laboració efectiva entre el Govern federal i les entitats federatives per implementar i executar mesures preventives i urgents de protecció, que tenien com a propòsit garantir la vida, la integritat, la llibertat i la seguretat de les persones que es trobessin en situació de risc a causa de la defensa o promoció dels drets humans, així com l'exercici de la llibertat d'expressió i el periodisme.

La normativa funciona com a llei general, en la mesura que no hi ha cap disposició expressa a la Constitució Política dels Estats Units Mexicans que previnguí que la facultat per legislar en aquesta matèria sigui exclusiva del Congrés de la Unió, per la qual cosa trobem també legislacions estatals.

De la llei nacional es desprèn el Reglament de la Llei per a la protecció de persones defensores de drets humans i periodistes, publicat al *Diario Oficial de la Federación* el 30 de novembre de 2012, i la creació del Mecanisme per a la Protecció de Persones Defensores de Drets Humans i Periodistes. Tanmateix, aquesta llei nacional no fa al·lusions específiques a persones defensores del medi ambient.

La creació del Mecanisme va sorgir com una de les principals recomanacions formulades pels relators especials de la Comissió Interamericana de Drets Humans (CIDH) i de l'Organització de les Nacions Unides (ONU) durant la visita *in loco* al país l'agost del 2010. Aquesta visita va tenir lloc en un context en què els mitjans de comunicació eren objecte d'espionatge (com el cas Pegasus), i en què el control o mediació d'aquests tenia el suport de la publicitat que rebien (CNDH México, 2022).

De les trenta-dues entitats federatives a Mèxic, vint-i-tres compten amb llei local o iniciativa de llei local, una té disposicions generals, una té iniciativa de llei en discussió i set no tenen llei en la matèria. A diverses entitats, a més de la llei, hi ha protocols d'actuació per a la investigació de casos que afecten persones defensores, acords de col·laboració i altres instruments legislatius, com ara exhortos. L'Estat d'Aguaascalientes, per exemple, disposa del Protocol d'Actuació en la Investigació de Delictes Domesos contra Periodistes i Defensors de Drets Humans a l'Estat d'Aguaascalientes, i l'Estat de Puebla té un Acord de l'Executiu que crea la Comissió de Protecció a Defensors de Drets Humans i Periodistes.

LLEI NACIONAL	
Estats Units Mexicans	Llei per a la protecció de persones defensores de drets humans i periodistes.

ESTATS	LLEIS ESTATALS
Aguascalientes	<i>Llei per a la protecció de persones defensores de drets humans i periodistes.</i>
Guerrero	<i>Llei número 391, de protecció dels defensors dels drets humans a l'Estat de Guerrero.</i>
Morelos	<i>Llei de protecció a periodistes i defensors de drets humans de l'Estat de Morelos.</i>
Chiapas	Sense dades de llei específica.
Colima	Sense dades de llei específica.
Puebla	Sense dades de llei específica.
Sinaloa	<i>Llei per a la protecció de persones defensores de drets humans i periodistes de l'Estat de Sinaloa.</i>
Tlaxcala	<i>Llei per a la protecció de persones defensores de drets humans i periodistes de l'Estat de Tlaxcala.</i>
Baixa Califòrnia	<i>Llei per a la protecció a l'exercici de persones defensores de drets humans i periodistes de l'Estat de Baixa Califòrnia.</i>
Chihuahua	<i>Llei de protecció a periodistes i persones defensores dels drets humans a l'Estat de Chihuahua (2014).</i>
Durango	<i>Llei estatal per a la protecció de periodistes i persones defensores de drets humans a l'Estat de Durango.</i>
Hidalgo	<i>Llei de protecció a persones defensores de drets humans i de salvaguarda dels drets per a l'exercici del periodisme (2012).</i>
Nayarit	<i>Llei per a la protecció de persones defensores de drets humans i periodistes de l'Estat de Nayarit.</i>
Querétaro	Sense dades de llei específica.
Sonora	<i>Llei estatal de persones defensores dels drets humans i periodistes (2021).</i>
Veracruz	<i>Llei de la comissió estatal per a l'atenció i la protecció dels periodistes (2012).</i>
Baixa Califòrnia Sud	<i>Llei per a la protecció a l'exercici de persones defensores de drets humans i periodistes de l'Estat de Baixa Califòrnia.</i>
Ciutat de Mèxic	<i>Llei per a la protecció integral de persones defensores de drets humans i periodistes del Districte Federal.</i>
Jalisco	<i>Llei per a la protecció de persones defensores de drets humans i periodistes de l'Estat de Jalisco.</i>
Nuevo León	<i>Llei per a la protecció integral de periodistes i persones defensores dels drets humans de l'Estat de Nuevo León.</i>
Quintana Roo	<i>Llei per a la protecció de persones defensores de drets humans i periodistes de l'Estat de Quintana Roo.</i>
Tabasco	<i>Llei per protegir la integritat dels defensors de drets humans i periodistes de l'Estat de Tabasco (iniciativa en discussió).</i>
Yucatán	Sense dades de llei específica. <i>Disposicions generals dels periodistes i de les persones defensores de drets humans.</i>
Campeche	Sense dades de llei específica.
Coahuila de Zaragoza	<i>Llei per a la protecció de les i els periodistes per a l'Estat de Coahuila de Zaragoza.</i>
Guanajuato	<i>Llei per a la protecció de persones defensores de drets humans i periodistes de l'Estat de Guanajuato.</i>
Michoacán	<i>Llei per a la protecció de persones defensores de drets humans i periodistes de l'Estat de Michoacán de Ocampo.</i>
San Luis Potosí	<i>Llei per a la protecció a l'exercici de persones defensores de drets humans i periodistes de l'Estat de San Luis Potosí.</i>
Tamaulipas	<i>Llei per a la protecció de persones defensores de drets humans i periodistes per a l'Estat de Tamaulipas.</i>
Zacatecas	<i>Proposta de llei en procés, es va presentar la iniciativa el 2022.</i>

Aquests marcs normatius permeten pressionar les empreses matrius en cas de vulneració?

No, en general es fa al·lusió a les empreses privades en la relació laboral amb periodistes, però no pròpiament com a subjectes obligats. Més aviat, la legislació de Durango i Hidalgo les considera subjectes de protecció davant de riscos i amenaces:

Llei per a la protecció de persones defensores de drets humans i periodistes de l'Estat de Durango:

Article 34. Les empreses, els mitjans de comunicació i les organitzacions de professionals de la comunicació que es vegin amenaçats també han de comptar amb el suport de la Junta per procurar el compliment del que assenyala la fracció III de l'article 1 d'aquesta llei.

Llei de protecció a persones defensores de drets humans i de salvaguarda dels drets per a l'exercici del periodisme de l'Estat d'Hidalgo:

Article 18. [...] Les empreses, els mitjans de comunicació i les organitzacions de professionals de la comunicació que es vegin amenaçats també comptaran amb el suport de la Comissió per a la protecció de les seves instal·lacions.

Hi ha espais de participació en aquests marcs, o en la seva creació, per a persones defensores? En cas que sí, els resultats són vinculants?

En general, a la llei nacional, i això es reproduïx a les lleis estatals, es preveu la participació de persones defensores en la integració d'un consell consultiu amb criteris paritaris i amb proporcionalitat entre «experts» en drets humans i en l'exercici del periodisme. El Consell Consultiu, però, només emet recomanacions i orienta l'actuació de l'òrgan suprem, que és la Junta de Govern.

La Junta de Govern té representació majoritària d'agents del Govern, fins a cinc integrants; només es considera la participació de quatre representants de persones defensores del Consell Consultiu, i cadascun dels integrants té el mateix dret a veu i vot.

Com ha afectat la ratificació de l'Acord d'Escazú, o la manca de ratificació, en el desenvolupament d'aquests marcs?

L'Estat mexicà va subscriure el document el 27 de setembre del 2018 i el Senat de la República el va ratificar el 5 de novembre del 2020. El 22 de gener del 2021, el Govern de Mèxic va lliurar al secretari general de l'ONU (dipositari) la ratificació, de manera que va entrar en vigor el 22 d'abril del 2021, Dia Internacional de la Terra. Amb la ratificació de Mèxic i la de l'Argentina, dipositada el mateix dia, els països que el van ratificar sumaven dotze (Rojas Rueda, 2021).

Tot i això, els efectes de la ratificació de l'Acord d'Escazú per part de l'Estat mexicà no s'han traduït en la materialització de cap reforma de la Constitució general de la República ni de les constitucions locals, i menys de les lleis de la matèria. Es considera que Mèxic incompleix l'acord perquè no ha harmonitzat la legislació ambiental segons aquest instrument.

Per exemple, pel que fa a l'accés a la justícia ambiental, hi ha diverses vies —civil, penal, administrativa— per invocar aquest dret, però han demostrat ser insuficients i confuses. No hi ha tribunals especialitzats en matèria ambiental i la majoria de les controvèrsies es resolen en tribunals administratius que no solen recollir estàndards internacionals de protecció ambiental. Fins i tot, a la via del judici d'empara, els jutjats més propers que resolen conflictes socioambientals són civils i administratius.

La via que permet coadjuvar a la incorporació de l'Acord d'Escazú a la defensa de casos és l'àmbit judicial; es pot invocar l'acord en la tramitació de causes ambientals, com ara judicis federals d'empara o, fins i tot, judicis locals administratius.

La Suprema Cort de Justícia de la Nació va publicar el 2014 el *Protocol d'actuació per als qui imparteixen justícia en casos relacionats amb projectes de desenvolupament i infraestructura*, que, juntament amb altres, pot ser invocat en la defensa de casos de persones defensores ambientals, però fins ara tampoc no es refereix a l'Acord d'Escazú.

Per tant, podríem concloure que l'entrada en vigor de l'Acord d'Escazú a Mèxic no s'ha traduït en la concreció de reformes constitucionals o lleis estatals que recullin els supòsits de millor accés a la justícia ambiental, participació en decisions i protecció de persones defensores.

El dret ambiental a Mèxic continua sent atès per tribunals administratius que no acostumen a incorporar enfocaments o estàndards de protecció ambiental més amplis. Els tribunals federals que coneixen de judicis d'empara, que són els mitjans de control constitucional adequats, podrien fer ús d'instruments especialitzats, com ara l'Acord d'Escazú, i avançar en el reconeixement de drets ambientals.

Quina és la posició de les persones defensores sobre el funcionament d'aquests marcs i dels espais de participació? Hi ha consens entre les defensores respecte a aquesta posició?

D'un sondeig general amb persones defensores ambientals i periodistes (perquè se'ls inclou en els marcs normatius conjunts), se sol coincidir que són espais de poca incidència, on hi ha control majoritàriament governamental i que, en general, han estat ineficaços en la protecció de drets de persones defensores. No podríem sostenir que hi ha consens en aquesta posició, ja que el sondeig fet no es va regir per estàndards estadístics rigorosos.

Per exemple, a l'informe alternatiu elaborat per organitzacions de drets humans a Mèxic durant la Segona Conferència de les Parts (COP2) de l'Acord d'Escazú, i presentat a la Secretaria General de la CEPAL el 19 d'abril del 2023, s'esmenten les accions regressives (ARTICLE 19 MX-CA, 2023) dutes a terme pel Govern mexicà en relació amb els compromisos internacionals establerts a l'Acord d'Escazú.

S'està desenvolupant alguna normativa d'auditoria preventiva que tingui en compte la participació o consulta a persones defensores?

L'Estat mexicà forma part de la Declaració Tripartida de Principis sobre les Empreses Multinacionals i la Política Social, l'observança de la qual es pot reclamar per mitjà de l'oficina d'enllaç de l'Organització Internacional del Treball (OIT) establerta a Mèxic des del 1955. Així mateix, Mèxic és part de l'Organització per a la Cooperació i el Desenvolupament Econòmic (OCDE) des del maig del 1994 i compta amb un punt de contacte nacional per mitjà del qual s'han fet exigibles, almenys en cinc ocasions, les directrius de l'OCDE per a empreses multinacionals.

Finalment, Mèxic disposa d'una oficina del Pacte Mundial i és part de la Xarxa Global de Responsabilitat Social Corporativa creada per les Nacions Unides (Rodríguez Quintero, 2021).

No hi ha un marc normatiu sobre auditoria preventiva, perquè no hi ha un reconeixement exprés a Mèxic que les empreses són possibles responsables de violacions de drets humans. No obstant això, la instància no jurisdiccional que s'ha pronunciat sobre el tema en el cas mexicà ha estat la Comissió Nacional dels Drets Humans (CNDH), que va emetre el 2019 la Recomanació general número 37, sobre el respecte i l'observança dels drets humans a les activitats de les empreses.

A la *Gaceta Parlamentaria* del Senat de la República del 6 d'octubre del 2020 es consigna que el senador Germán Martínez Cázares, del Grup Parlamentari Morena,

va presentar una iniciativa amb projecte de decret pel qual es crea la Llei general de responsabilitat empresarial i auditoria preventiva corporativa, sense que avui dia hagi estat aprovada ni tampoc remesa a la cambra revisora de diputats.

En la postulació judicial de casos de violacions de drets humans, la Llei d'empreses (2013) reconeix des de la seva publicació que els particulars poden ser autoritat responsable de violacions de drets humans, però encara és un camí poc explorat.

Per tant, podem concloure que a Mèxic encara es parla poc de la responsabilitat empresarial i l'auditoria preventiva. Amb prou feines el 2013 es va reconèixer que els particulars poden ser vinculats com a subjectes obligats en la violació de drets humans, i les lleis que esmenten expressament les empreses en matèria de drets humans més aviat les consideren possibles entitats de protecció, quan es tracta de mitjans de comunicació. El 2020 es va ingressar al Senat una iniciativa per promulgar una llei sobre responsabilitat empresarial i auditoria preventiva, però encara no s'ha aprovat. ○

» Estat Plurinacional de Bolívia

S'han desenvolupat marcs normatius de protecció per a les persones defensores al país?

La Constitució boliviana, aprovada després d'un procés constituent l'any 2009, va establir principis de plurinacionalitat, pluralisme, interculturalitat, descolonització i despatriarcalització a partir dels quals va desenvolupar un esquema de drets i garanties que reconeixen la mare terra com a titular de drets. També va fixar la vigència plena de drets col·lectius de pobles indígenes i afrodescendents, i un marc ampli de protecció de drets individuals (Attard Bellido, 2021) que protegeix les persones, tot i que no amb un apartat específic per a la protecció de defensores o defensors de drets de la terra. De tota manera, encara que la Constitució no inclogui aquest apartat específic, el sistema de garanties estructurat és suficient per a una protecció extensiva a cada persona defensora de drets ambientals.

D'acord amb els principis de la cosmovisió indígena per al Bon Viure o Viure Bé,¹¹ va existir un desenvolupament normatiu important destinat a protegir els drets de la mare terra, com són la Llei de la mare terra (Llei 71/2010) i la Llei marc dels drets de la mare terra i desenvolupament integral per a Viure Bé (Llei 300/2012). Aquestes disposicions van superar el paradigma antropocèntric de drets i van consagrar la mare terra com a titular de drets, brindant-li el caràcter de subjecte col·lectiu d'interès públic, a més de reconèixer-li des de la cosmovisió indígena un caràcter sagrat; així mateix, en les dues lleis s'estableix la legitimació activa àmplia per a la defensa dels drets de la mare terra.

A més, l'Estat Plurinacional de Bolívia va ratificar l'Acord d'Escazú (Llei núm. 1182/2019), que forma part del bloc de constitucionalitat, i és, per tant, d'aplicació directa i preferent a través de l'exercici del control de convencionalitat. Aquest instrument internacional, per mandat dels articles 256 i 410 de la Constitució, és aplicable directament i preferentment, per la qual cosa no necessita llei especial de desenvolupament per a la seva aplicació.¹² Així mateix, cal ressaltar que el Sistema Interamericà de Drets Humans (SIDH), en el rol contenciós i interpretatiu, va emetre estàndards importants que vinculen els drets humans amb els drets mediambientals, i els drets humans amb la responsabilitat de les empreses,¹³ estàndards que formen part del bloc de constitucionalitat i que, per tant, també són aplicables directament i preferentment.

Després de la vigència de la Constitució, a partir d'un model autònom plural (Attard Bellido, 2021), es va desenvolupar un marc institucional i normatiu destinat a garantir els drets de la mare terra i amb competències específiques per formular polítiques públiques que en respectin i garanteixin els drets i els de les persones defensores tant en l'àmbit central com departamental, municipal i d'autonomies indígenes originàries camperoles. En aquest context, mereix especial referència la

11 El terme *Viure Bé* s'escriu amb les inicials en majúscula per ressaltar-ne la importància i fa referència a la concepció de viure bé des de les cosmovisions de pobles de terres altes, baixes i mitjanes.

12 Aquest criteri d'aplicació directa i preferent, a més, ha estat reconegut per la jurisprudència del Tribunal Constitucional Plurinacional (TCP) en unes quantes sentències, entre les quals la SCP 0110/2010-R, de 10 de maig, i la 0577/2022-S2, de 22 de juny, decisions que contenen els estàndards jurisprudencials més alts quant a la doctrina del bloc de constitucionalitat.

13 Adquireixen gran importància els casos *Pueblos Kallina i Lokono vs. Surinam*, *Buzos Miskitos (Lemoth Morris i altres) vs. Hondures* i *Vera Rojas i altres vs. Xile*, en què la Cort Interamericana de Drets Humans (Cort IDH) va aplicar els principis rectoris de les Nacions Unides sobre empreses i els drets humans. Així mateix, el 15 de novembre del 2017, la Cort IDH va emetre l'Opinió consultiva OC-23/17, sobre medi ambient i drets humans.

Defensoria dels Drets de la Mare Terra, creada per la Llei dels drets de la mare terra, amb atribucions que en una interpretació conforme a la Constitució i al bloc de constitucionalitat hauria d'incloure la protecció efectiva de defensores i defensors de drets mediambientals; no obstant això, després de més de deu anys de vigència, aquesta instància no ha estat implementada.

A més, considerant l'impacte diferencial que genera la violència cap a les dones i que pot afectar dones defensores de drets, hi ha tres instàncies importants promotores de denúncies, amb atribucions de protecció reforçada i gratuïta a través d'equips multidisciplinaris i amb competències per establir mesures de protecció en el primer contacte amb les víctimes:

- Servei Plurinacional d'Assistència a la Víctima (SEPDAMI).
- Serveis Integrals de Justícia Plurinacional (SIJPLU).
- Serveis Legals Integrals Municipals (SLIM).¹⁴

Així mateix, el Ministeri Públic i la Defensoria del Poble tenen les atribucions de defensa de la societat i, per tant, competència per a la protecció de persones defensores de la mare terra. Concretament, el Ministeri Públic té atribucions específiques de defensa de la legalitat, els interessos de la societat, el respecte a drets fonamentals i l'exercici de l'acció penal pública. La Defensoria del Poble té la missió de vetllar per la vigència, promoció, difusió i compliment dels drets humans individuals i col·lectius. En aquest rol, aquesta instància ha generat accions importants, com ara l'emissió d'informes específics vinculats a drets de pobles indígenes i afectacions a drets de la terra, tot i que no n'ha desenvolupat un d'específic vinculat a defensores i defensors de drets. Aquesta instància també té l'atribució de promoure accions de defensa per a la protecció de drets.

No obstant això, malgrat l'àmplia protecció que ofereix el marc normatiu i malgrat el marc institucional descrit destinat a garantir els drets de persones defensores de la mare terra, a l'Estat Plurinacional de Bolívia hi ha una vulneració sistèmica dels seus drets, així com dels drets de la terra i dels drets col·lectius dels pobles indígenes, entre els quals hi ha la territorialitat o la consulta prèvia (Attard Bellido, 2023). Això és degut, entre altres factors, a problemes de manca d'independència judicial, corrupció i cooptació d'espais de decisió per part d'empreses extractivistes.

Aquests marcs normatius permeten pressionar les empreses matrius en cas de vulneració?

La Constitució i la normativa vigent a l'Estat Plurinacional de Bolívia estableixen el deure de tota empresa amb matriu a l'estranger de sotmetre's a la legislació boliviana sense cap privilegi i en les mateixes condicions que qualsevol persona jurídica nacional. Per tant, tota vulneració de drets de la mare terra, de drets col·lectius de pobles indígenes o afrodescendents o de drets de defensores o defensors ha de ser reparada integralment en l'àmbit intern, i l'Estat, a través de la seva institucionalitat plurinacional, ha de prevenir vulneracions de drets, supervisar les activitats extractives amb l'auditoria preventiva, processar i sancionar qualsevol incompliment de deures, i fer complir la reparació integral de danys que pugui ser establerta.

A més, de manera específica, l'article 366 de la Constitució, per a activitats de la cadena hidrocarbúfera fetes per empreses estrangeres, prohibeix l'arbitratge internacional:

Totes les empreses estrangeres que facin activitats a la cadena productiva d'hidrocarburs en nom i representació de l'Estat estaran sotmeses a la so-

¹⁴ Les dues primeres instàncies estan sota la tuïció del Ministeri de Justícia i Transparència, i els SLIM són competència dels governs autònoms municipals (GAM).

birania de l'Estat, a la dependència de les lleis i de les autoritats de l'Estat. No es reconeix en cap cas tribunal ni jurisdicció estrangera i no poden invocar cap situació excepcional d'arbitratge internacional, ni recórrer a reclamacions diplomàtiques.

Aquestes previsions normatives tenen la finalitat d'aconseguir que les empreses matrius destinades a activitats extractivistes compleixin en l'àmbit intern amb les obligacions de restitució de drets i indemnització de danys, i obliga l'Estat a establir mesures de satisfacció, restauració i no repetició a través del control jurisdiccional. Tot i això, la cooptació del poder per part d'aquestes empreses, la corrupció, el racisme, el patriarcalisme, el patró estructural de discriminació envers les dones i els qüestionaments de la independència judicial, entre altres factors, generen un escenari d'impunitat per a les empreses que vulnereu drets, tant de la mare terra com dels pobles indígenes, les comunitats afrodescendents i les defensores i defensors de drets, fins al punt que no hi ha cap precedent de reparació de danys per a empreses matrius davant l'afectació de drets de la mare terra.

Hi ha espais de participació en aquests marcs, o en la seva creació, per a persones defensores? En cas que sí, els resultats són vinculants?

És important destacar els següents espais importants de participació de defensores i defensors de la mare terra:

- La consulta prèvia.
- La consulta popular en matèria ambiental.
- La tasca de les promotores comunitàries.
- El control social.
- Els *amicus curiae* i les veedories ciutadanes.
- La planificació participativa de polítiques públiques.

La consulta prèvia als pobles indígenes és un dret col·lectiu fixat per la Constitució i el bloc de constitucionalitat davant de mesures legislatives, administratives o d'una altra mena que en puguin afectar els drets; aquest és un espai de participació important per a defensores i defensors, tot i que, lamentablement, és el dret col·lectiu més vulnerat a l'Estat Plurinacional de Bolívia (Attard Bellido, 2023).

A més, l'article 343 de la Constitució reconeix la consulta popular en matèria ambiental, que ha de ser prèvia, informada, de bona fe i culturalment apropiada. Es configura, per tant, en un important espai de participació per a defensores i defensors de drets de la mare terra i de pobles indígenes i afrodescendents; no obstant això, després de més de catorze anys de vigència de la Constitució, aquesta no ha tingut una implementació real.

Un altre espai important de participació per a dones defensores de drets de la mare terra es troba a les promotores comunitàries, conformades per dones que han superat la situació de violència i també per les que volen assumir aquest compromís que comporta la vigència de xarxes de solidaritat, suport, difusió i defensa de drets. Malauradament, l'Estat no ha generat polítiques públiques d'incentiu d'aquests espais vinculats a defensores de drets.

La participació i control social (Llei 341/2013) és un espai dialògic essencial per a la participació de defensores i defensors dels drets de la mare terra en la governança mediambiental i en el marc de l'enfortiment de la democràcia representativa, participativa i comunitària. Un altre espai important de participació per a defensores i defensors de drets es troba en els *amicus curiae*, que són mecanismes democràtics per a l'accés a la justícia i la tutela judicial efectiva a partir de tercers coadjuvants en el sistema plural de justícia, i també en la ges-

tió pública de planificació i disseny de polítiques públiques.¹⁵ Així mateix, les veedores ciutadanes són espais de participació importants per a les defensores i els defensors de drets.¹⁶

També és rellevant ressaltar bones pràctiques que propicien la participació de defensores i defensors en la construcció plural de drets, entre les quals hi ha el Protocol d'Actuació Intercultural de les Jutgesses i Jutges, en el marc del pluralisme jurídic igualitari (Acord de Sala Plena núm. 216/2017), i el Protocol de Conciliacions Interculturals en Matèria Agroambiental (Tribunal Agroambiental, 2020). Totes aquestes pràctiques —a l'empara de pautes constitucionalitzades d'interpretació i en coherència amb el pluralisme jurídic igualitari— enforteixen el diàleg intercultural, la coordinació i la cooperació entre la jurisdicció agroambiental i la jurisdicció indígena originària camperola, i promouen una cultura de pau per viure bé, que genera un espai important de participació per a defensores i defensors de drets de la mare terra.

Com es pot observar, si bé a l'Estat Plurinacional de Bolívia hi ha un marc normatiu que reconeix la participació a defensores i defensors de drets, lamentablement hi ha barreres polítiques infranquejables que n'obstaculitzen la materialització real amb la finalitat de protegir grans capitals i la reproducció d'esquemes capitalistes que afecten els drets de la mare terra i els dels pobles indígenes. A més, si bé en molts casos aquests espais no són vinculants quant a decisions i polítiques públiques, sí que propicien la democratització dels drets i la seva promoció sobre la base de propostes participatives i dialògiques.

Com ha afectat la ratificació de l'Acord d'Escazú, o la manca de ratificació, en el desenvolupament d'aquests marcs?

La ratificació per l'Estat Plurinacional de Bolívia de l'Acord d'Escazú ha estat important per a la protecció de defensores i defensors de drets de la mare terra, sobretot quan aquest instrument forma part del bloc de constitucionalitat i ha de ser aplicat de manera directa i preferent i en harmonia amb altres instruments internacionals de drets humans. Lamentablement, les autoritats judicials i administratives no només tenen una visió absolutament legicentrista del dret, sinó que, a més a més, hi influeixen altres factors, com la cooptació del poder per capitals extractivistes i la corrupció arrelada a l'Administració pública, la qual cosa genera l'incompliment per part de l'Estat dels deures de prevenció, protecció i reparació de danys. També, i tal com ho adverteixen informes específics de la societat civil organitzada, la manca d'independència judicial és una de les causes de l'incompliment i la poca eficàcia en l'àmbit intern d'aquest instrument internacional (Fundación Construir, 2023).

Quina és la posició de les persones defensores sobre el funcionament d'aquests marcs i dels espais de participació? Hi ha consens entre les defensores pel que fa a aquesta posició?

És important fer un repàs de casos emblemàtics vinculats a la vulneració de drets de la mare terra, dels pobles indígenes i afrodescendents i de defensores i defensors de drets. En principi, cal ressaltar el cas del Territori Indígena i Parc Nacional Isiboro Sécure (TIPNIS), en què s'observa la ineficàcia de mecanismes constitucionals com l'acció d'inconstitucionalitat abstracta i l'acció popular, i també s'adverteix l'ús desproporcionat de la força pública a l'anomenada «repressió de Chaparina» i en altres

¹⁵ Si bé aquesta figura no està reconeguda expressament a la normativa, hi ha estàndards jurisprudencials més alts del Tribunal Constitucional Plurinacional que donen suport a la participació de defensores i defensors de drets a través d'aquest mecanisme.

¹⁶ Actualment, especialment pel que fa a la justícia constitucional, hi ha bones pràctiques quant a la participació de veedores i veedors ciutadans que conclouen amb informes finals en virtut dels quals, i generalment vinculats a casos de litigi estratègic, generen el debat públic.

actes de defensa de drets de la mare terra. En aquest cas, també es pot advertir la criminalització de defensores i defensors de drets.¹⁷

També, per l'ús de mercuri i contaminació de rius per l'explotació il·legal aurífera a l'Estat Plurinacional de Bolívia s'han vulnerat els drets col·lectius dels pobles indígenes Leco, Mosekene, Esse Ejja, Tacana, Tsimane, Cavineño i Pacahuara, i també els drets de defensores i defensors de la mare terra.¹⁸ Per la gravetat de la situació, la Comissió Interamericana de Drets Humans (CIDH) va analitzar aquestes vulneracions de drets.¹⁹ L'activació d'aquests mecanismes internacionals i la ineficàcia interna de mecanismes com l'acció popular no només evidencien la vulneració impune dels drets de la mare terra i dels pobles indígenes, sinó també la situació de risc, desprotecció i silenciament de defensores i defensors de drets.

Així mateix, a partir d'una revisió de jurisprudència, es pot observar un patró estructural de criminalització d'autoritats indígenes, especialment en defensa dels territoris. Poden ressaltar-se el cas de les autoritats indígenes de la comunitat de Zongo i les de la nació Qhara Qhara, ambdues amb una mitjana de més de cinquanta causes penals i administratives emergents de l'exercici dels seus sistemes de justícia i de defensa de drets col·lectius i de la mare terra.

Els aspectes assenyalats evidencien que, malgrat el marc constitucional i normatiu vigent que protegeix defensores i defensors de drets, l'Estat Plurinacional de Bolívia no ha complert les obligacions de respecte i garantia d'aquests drets. A més, ha instrumentalitzat la justícia penal per a la criminalització d'autoritats indígenes defensores i defensors de drets, amb un impacte diferencial en dones indígenes i afrodescendents defensores de drets. Això ha generat un missatge d'impunitat davant les vulneracions de drets de la mare terra, de drets col·lectius dels pobles indígenes i de drets de defensores i defensors.

S'està desenvolupant alguna normativa d'auditoria preventiva que tingui en compte la participació o consulta a persones defensores?

A partir de l'Acord d'Escazú i d'estàndards internacionals de protecció de drets, el deure de l'auditoria preventiva té un reconeixement ampli en la Constitució i el bloc de constitucionalitat, i ha de tenir una interpretació i aplicació coherent amb principis essencials. Alguns d'aquests principis estan continguts a la Llei dels drets de la mare terra i a la Llei marc dels drets de la mare terra, com el principi precautori, la garantia de restauració de la mare terra, la responsabilitat històrica, la prioritat de prevenció, la participació plural, l'aigua per a la vida i els diàlegs de sabers.

En aquest context, i després de la ratificació de l'Acord d'Escazú, el Tribunal Constitucional Plurinacional, mitjançant la SCP 1582/2022-S2, de 14 de desembre, i en el marc d'una acció popular interposada per l'afectació dels drets del llac Uru Uru, va desenvolupar els estàndards més alts d'auditoria preventiva per a la protecció i restauració dels drets de la mare terra.²⁰

17 A conseqüència de la ineficàcia de mecanismes de protecció interna, malgrat el marc constitucional i legal vigent, entre altres factors a causa de la manca d'independència judicial, el Tribunal de la Natura va declarar la responsabilitat internacional de l'Estat per afectació als drets de la mare terra i drets col·lectius dels pobles indígenes; lamentablement, les mesures ordenades per a la reparació de danys no s'han acomplert i els abusos a defensores i defensors han quedat impunes.

18 La Defensoria del Poble (2022), a l'informe defensor anomenat *Estat d'implementació i compliment del Conveni de Minamata sobre el mercuri (2017-2022)*, identifica violacions greus dels drets a la vida i la salut dels membres d'aquests pobles indígenes, així com omissions de respecte, garantia i auditoria preventiva de l'Estat bolivià.

19 En la gestió de 2022, la Comissió Interamericana de Drets Humans, durant el 183è període ordinari de sessions, a sol·licitud del Centre de Documentació i Informació Bolívia (CEDIB) i la Coordinadora Nacional de Defensa de Territoris Indígenes Originaris Camperols i Àrees Protegides (CONTIOCAP), el 14 de març va efectuar una audiència específica sobre Bolívia en què es va denunciar la situació dels drets humans de les poblacions indígenes afectades per la contaminació per mercuri.

20 Si bé la data d'aquesta sentència és el 14 de desembre del 2022, és a dir, gairebé sis mesos abans de la ratificació de l'Acord d'Escazú, en realitat, més enllà de la dada formal de la data, la sentència es va

Aquests estàndards, que són coherents amb el pluralisme jurídic igualitari i el principi de plurinacionalitat, són font directa de dret i, per tant, són vinculants per a cada servidora pública o servidor públic i per a autoritats judicials, cosa que implica un avenç important, tot i que la seva aplicació té grans obstacles en la manca d'independència judicial, la corrupció i la cooptació del poder públic per capitals extractivistes, i no són aplicables per a persones alienes a l'Administració o judicatura.

En relació amb els estàndards d'auditoria preventiva per a defensores i defensors de drets, després de la ratificació de l'Acord d'Escazú no s'ha promulgat cap llei específica per a la seva protecció. No obstant això, considerant que tota servidora o servidor públic i tota autoritat jurisdiccional són garants primigenis de drets, correspon l'aplicació directa i preferent dels estàndards més alts de protecció continguts en aquest acord i en el precedent en vigor descrit.

Així i tot, mentre persisteixi la cooptació del poder pels grans capitals extractivistes i mentre continuïn les interferències arbitràries a la independència judicial, el deure de l'auditoria preventiva per a la protecció de defensores i defensors de drets continuarà sent simple retòrica a l'Estat Plurinacional de Bolívia. ○

redactar després de la ratificació; per això s'aplica aquest instrument internacional i se'n considera la ratificació per l'Estat Plurinacional de Bolívia (FJ III.10). La data anterior es deu a debilitats administratives del TCP en el registre de sentències, aspecte de gestió processal molt qüestionat en relació amb aquest màxim garant de drets.

3. Conclusions i recomanacions

Conclusions generals

A la majoria dels països, s'han identificat tres problemes estructurals en les normatives de protecció de les persones defensores de drets humans en general, i de drets ambientals i de la natura en particular. El primer gira al voltant del no reconeixement explícit i integral de la categoria «persones defensores del medi ambient o similars» en normes i polítiques particulars. El segon fa referència al fet que hi ha un incompliment generalitzat de la normativitat ambiental i, específicament, ineficàcia en la protecció jurídica de les persones defensores del medi ambient. Finalment, el tercer té a veure amb el fet que l'auditoria preventiva en assumptes ambientals no integra de manera explícita l'enfocament de drets humans.

A més, és destacable que, encara que en aquest document s'indaguen els marcs normatius, tant en l'àmbit del poder executiu com del judicial, s'amplia o dificulta la protecció de les persones defensores en almenys tres escenaris a través d'altres dispositius, com mecanismes i protocols o disposicions complementàries a la llei:

- A través de decisions rellevants que amplien el marge d'interpretació de la llei, possibiliten o reconeixen altres formes d'incidència, com ara *amicus curiae*.
- Com a coadjuvants en la criminalització de persones defensores en tramitar causes en contra, inobservant el context dels conflictes socioambientals.
- Com a obstacle a l'exercici i accés a la legislació de protecció, quan es procedeix amb criteris excessivament formalistes o distants dels estàndards més amplis de protecció de persones defensores.

Alhora, és possible brindar una sèrie de conclusions i recomanacions generals per a cada país:

- Al Perú, és evident que el context polític ha impactat en la protecció efectiva de les persones defensores del medi ambient. Puntualment, la manca de reglamentació i de pressupost entorn d'aquesta protecció i l'arxiu de l'Acord d'Escazú reflecteixen aquests retrocessos en la garantia dels drets ambientals.
- A Colòmbia, el context de conflicte armat i de discriminacions històriques i estructurals ha propiciat la creació d'un marc jurídic robust i ampli sobre protecció de persones defensores de drets humans que és aplicable en matèria ambiental. Malauradament, ha estat insuficient davant la complexitat de la violència al país; per això, el nou Govern ha reconegut en el Pla Nacional de Desenvolupament la importància de prendre mesures específiques per protegir les persones defensores del medi ambient.
- A Mèxic, si bé s'ha ratificat l'Acord d'Escazú, no s'han desenvolupat les modificacions normatives i les polítiques per incorporar-lo. Per això, és fonamental disposar d'un full de ruta amb finançament i que brindi claredat sobre com posar en marxa l'Acord d'Escazú.
- A l'Estat Plurinacional de Bolívia, si bé a l'empara de la Constitució i el bloc de constitucionalitat hi ha un ampli marc de protecció per a defensores i defensors de drets de la mare terra, els drets dels quals són d'aplicació directa i preferent sense necessitat de llei expressa, i malgrat els mecanismes de defensa reconeguts per la Constitució, les defensores i defensors de la mare terra es troben en un estat absolut d'indefensió i desprotecció. Entre altres factors, això és causat per la manca d'independència judicial, per la corrupció, pels obstacles en l'accés a la informació pública i les deficiències de transparència en la gestió pública, la qual

cosa genera violacions impunes dels seus drets, amb un impacte diferencial en les indígenes i afrobolivianes defensores de drets.

La regió afronta una situació crítica que posa en risc les persones defensores de drets humans en general, i ambientals en particular. Les particularitats en cada cas revisat mostren l'heterogeneïtat en la manera com cada Estat ha assumit la seva responsabilitat en la protecció de persones defensores. També és evident el component politicoideològic que en cada cas encoratja o desencoratja la política en matèria ambiental, la voluntat d'adherir-se a instruments internacionals i la persecució política de defensores de drets humans.

Finalment, es reconeix que la llei no és suficient per condicionar l'actuació de les autoritats i que calen altres factors que garanteixin l'observació i el compliment dels dispositius normatius. En qualsevol cas, l'aprovació de lleis de protecció específiques per a defensores de drets humans, l'adopció d'instruments internacionals que fomenten i protegeixen la participació social i la presa de decisions en incidència poden ser un bon pas cap a la generació de contextos més segurs per a l'actuació de les persones defensores, per a la construcció de lleis més democràtiques i per a unes condicions de vida més adequades.

A continuació, es fan conclusions detallades sobre els casos analitzats i s'emeten recomanacions específiques per a cadascun.

Recomanacions

Perú

A tall de conclusió, podem referir que hi ha hagut un avenç en la promulgació de normes amb el Mecanisme Intersectorial, i alguns ministeris han desenvolupat les directives específiques corresponents a la seva àrea necessàries per implementar-les. Però hi ha manca de desenvolupament reglamentari i de dotació pressupostària per dur a terme les accions. I, encara més, la falta de col·laboració del Ministeri de l'Interior bloqueja moltes de les mesures.

Els marcs no preveuen mesures de prevenció ni l'Estat com a agressor. El Pla Nacional, en l'elaboració del qual es va convidar a participar la societat civil —però no directament persones defensores—, es limita a fer un diagnòstic i donar recomanacions sobre les necessitats formatives de les empreses.

El Perú va signar l'Acord d'Escazú el 2018, però el va arxivar definitivament el 2022. Això representa un gran retrocés en la protecció de les persones defensores. D'altra banda, la Defensoria del Poble i la Coordinadora Nacional de Drets Humans elaboren els seus propis protocols i registres de manera independent. Els defensors ambientals denuncien la falta d'operativitat i de protecció per part de l'Estat i moltes vegades han d'aplicar la justícia pròpia. Així mateix, la CONFIEP ha elaborat guies per adequar-se als requisits de postulació a l'OCDE que cada empresa hauria de desenvolupar, però això encara no és majoritari ni vol dir que s'implementi o es respecti.

Seria recomanable que el Ministeri de l'Interior acabés d'implementar la part que li competeix perquè el Mecanisme Intersectorial sigui d'actuació ràpida i eficaç. Aquest mecanisme s'hauria de revisar perquè es prevegin mecanismes de prevenció o mitigació de riscos. Així mateix, l'Estat hauria de dotar de més poders la Defensoria del Poble perquè pugui actuar paral·lelament i que les recomanacions que fa siguin vinculants. Això implica dotar de pressupostos específics tant la Defensoria com el Mecanisme Intersectorial.

Finalment, tot i que hi ha un avenç en la legislació, aquesta queda dins una carpeta, potser per manca de pressupost o de desenvolupament, però sobretot per falta de voluntat política. Els últims esdeveniments sobre l'arxiu definitiu de l'Acord d'Escazú i les intencions de retirar-se de la CIDH no són un bon auguri, i per això està en mans de la societat civil exercir la pressió necessària.

Colòmbia

A Colòmbia hi ha un marc jurídic i polític ampli per a la protecció de les persones defensores de drets humans, que es va intentar enfortir amb el procés i amb l'acord de pau amb les Forces Armades Revolucionàries de Colòmbia-Exèrcit Popular (FARC-EP). Si bé aquest marc no reconeix de manera explícita i integral les persones defensores del medi ambient, el Govern actual, en el Pla de Desenvolupament 2022-2026, que té rang de llei, sí que va reconèixer aquesta tipologia particular, amb la qual cosa es van posar les bases per a un canvi estructural en l'enfocament de protecció. No obstant això, encara és molt aviat per indicar si aquests marcs jurídics garantirán els drets dels defensors ambientals i previndran les agressions i la violència perpetrades cap a ells.

Actualment, Colòmbia continua sent el segon país de Llatinoamèrica amb la taxa d'homicidis de defensores i defensors ambientals més alta (Hines, 2022). La violència i les fustigacions que reben aquestes persones a Colòmbia s'enllacen amb el conflicte armat històric i la discriminació estructural del país. Per això, per exemple, són els grups armats il·legals mateixos i els narcotraficants els que cometen delictes ambientals i exerceixen violència contra les persones defensores del medi ambient.

En l'àmbit tècnic, hi ha dos grans reptes jurídics per concretar mecanismes efectius de protecció d'aquestes persones defensores. D'una banda, el Ministeri d'Ambient no té competència per fer-ho i tot està centralitzat en la Unitat Nacional de Protecció, però moltes de les denúncies i sol·licituds de protecció arriben a aquest ministeri, per la qual cosa, si no es gestionen de manera adequada, poden generar la revictimització. D'altra banda, els mecanismes de protecció *ex ante*, és a dir, de prevenció, són insuficients, perquè les persones que corren més riscos es troben en zones aïllades i marginades.

Per totes aquestes raons, les recomanacions principals són aquestes:

- Reconèixer i relacionar de manera integral, en normes i polítiques, medi ambient, conflicte i pau, fent èmfasi tant en la justícia ambiental com en els enfocaments ecocèntrics.
- Implementar l'Acord d'Escazú, així com els capítols de l'Acord de Pau amb les FARC-EP (2016) i les Recomanacions de l'Informe de la Comissió de la Veritat (2022), que vetllen per la construcció de la pau territorial.
- Desenvolupar mecanismes de protecció partint de les pràctiques i tradicions culturals de les comunitats mateixes, així com d'un enfocament diferencial amb orientació interseccional, tenint en compte aspectes de classe, raça/ètnia, gènere i diversitat sexual, i cercant refermar la permanència de les comunitats al territori de manera sustentable.
- Garantir mecanismes vinculants que obliguin les empreses que operen al país a respectar els drets humans i ambientals.

Mèxic

A Mèxic hi ha una pluralitat de lleis de protecció de defensors i defensores de drets humans que, tot i que disposen d'un mecanisme de protecció, resulta insuficient i ineficaç. Tampoc no hi ha legislació específica sobre auditoria preventiva i responsabilitat empresarial, encara que es discuteix al Senat de la República una iniciativa sobre el tema.

Tot i que Mèxic va ratificar l'Acord d'Escazú, no hi ha hagut modificacions normatives que l'incorporin expressament en el sistema jurídic nacional. Una de les formes mitjançant la qual les persones defensores poden accedir als drets continguts en l'Acord d'Escazú és via judicial a través d'un judici d'empara.

Es pot considerar que les qüestions pendents en el cas mexicà són aquestes:

- Ampliar i millorar la representació de defensores i defensors de drets humans als òrgans previstos per la llei.

- Reforçar el Mecanisme i procurar-ne l'autonomia respecte dels poders públics.
- Adequar el marc jurídic a allò que es disposa a l'Acord d'Escazú.
- Aprovar la llei sobre auditoria preventiva amb perspectives de drets humans, gènere, inclusió de discapacitat, joventuts, interculturalitat, etc.

Estat Plurinacional de Bolívia

A l'Estat Plurinacional de Bolívia, la reforma constitucional del 2009 va brindar un ampli marge de protecció per a defensores i defensors de drets de la mare terra, ja que va estructurar un esquema de drets que en protegeixen la vida, la integritat física, psicològica i sexual, en interdependència amb una protecció de la terra com a titular de drets i amb la protecció dels drets col·lectius dels pobles indígenes i afrobolivians. En aquesta línia, l'Acord d'Escazú, ratificat mitjançant la Llei 1182, de 4 de juliol de 2019, forma part del bloc de constitucionalitat i, d'acord amb l'article 109.1 de la Constitució, és aplicable directament i preferentment a l'ordenament intern.

A l'Estat no hi ha una llei específica per a la protecció de defensores i defensors de drets de la mare terra, ni tampoc polítiques públiques específiques davant del patró de desprotecció dels seus drets i de criminalització arbitrària de defensores i defensors, especialment d'autoritats de pobles indígenes, l'impacte del qual, a més —des d'un enfocament d'interseccionalitat—, és més gran en dones indígenes i afrobolivianes.

Les autoritats judicials i administratives, com a garants primigènies de drets, han d'aplicar de manera directa els drets continguts en el bloc de constitucionalitat, i garantir-los a través de mesures de política pública, de decisions administratives o d'interpretacions jurisprudencials favorables i exemptes de ritualismes o formalismes desproporcionats que obstaculitzin indegudament l'accés a la justícia i la tutela judicial efectiva. Així mateix, els mecanismes de defensa —entre els quals hi ha les accions de llibertat, d'empara constitucional, de protecció de privacitat, de compliment i popular— són mecanismes que des del disseny constitucional haurien de ser prou eficaços per a una protecció reforçada de les defensores i defensors de drets de la mare terra, sobretot quan es tracta de mecanismes per aplicar l'Acord d'Escazú a través de l'exercici del control de convencionalitat.

Lamentablement, malgrat el marc constitucional vigent, que obliga a aplicar de manera directa i preferent tota la protecció constitucional i convencional reconeguda per a defensores i defensors de la terra, les autoritats judicials i administratives no brinden una protecció real, i això en un context d'extractivisme desmesurat i de vulneracions greus dels drets de la mare terra. Hi ha problemes estructurals que les col·loquen en una situació de vulnerabilitat absoluta, com la manca d'independència judicial, que propicia interferències externes indegudes, així com la corrupció i la manca de transparència de la gestió pública. Aquests aspectes, entre d'altres, incideixen directament en l'incompliment de les obligacions d'auditoria preventiva. També la discriminació estructural dels pobles indígenes i afrobolivians incideix en un dèficit de mecanismes de participació i de protecció dels drets, fet que també comporta la vulneració de drets d'autoritats indígenes defensores.

Per tant, d'acord amb el que s'ha assenyalat, l'enfortiment de la independència judicial en la seva dimensió institucional i d'exercici de la funció judicial a través del compliment de tots els estàndards vigents sobre aquesta garantia, la lluita contra la corrupció i l'enfortiment de mesures i polítiques públiques per a la transparència, accés a la informació i rendició de comptes són, sens dubte, els desafiaments més importants per a una vigència plena i sense discriminació dels drets dels defensors dels drets de la mare terra. ○

4. Bibliografia

Introducció

Sentència T-622/16 de la Cort Constitucional de Colòmbia (2016).

<https://www.corteconstitucional.gov.co/relatoria/2016/t-622-16.htm>.

Svampa, M. (2013). «“Consenso de los *commodities*” y lenguajes de valoración en América Latina». *Nueva Sociedad*, 244 (març-abril).

<https://nuso.org/articulo/consenso-de-los-commodities-y-lenguajes-de-valoracion-en-america-latina>.

Svampa, M., i Slipak, A. (2015). «China en América Latina: del Consenso de los Commodities al Consenso de Beijing». *Revista Ensamblés*, 3, p. 34-63.

<http://revistas.ungs.edu.ar/index.php/ensambles/article/view/413/474>.

Perú

«**Acuerdo de Escazú: 22 asesinatos a defensores ambientales desde el 2020**» (2022, 12 de juliol). *La República*.

<https://larepublica.pe/sociedad/2022/07/12/acuerdo-de-escazu-22-asesinatos-a-defensores-ambientales-desde-el-2020>.

Confederació Nacional d'Institucions Empresariales Privades (CONFIEP). (2019).

Guía para el sector empresarial peruano sobre empresas y derechos humanos.

<https://www.confiep.org.pe/wp-content/uploads/2019/12/Gui%CC%81a-para-el-sector-empresarial-peruano-sobre-empresas-y-derechos-humanos.pdf>.

Decret suprem núm. 004-2021-JUS, de 22 d'abril de 2021, pel qual es crea el Mecanisme intersectorial per a la protecció de les persones defensores de drets humans. *Diario Oficial El Peruano*.

<https://busquedas.elperuano.pe/dispositivo/NL/1946184-4>.

Decret suprem núm. 009-2021-JUS, d'11 de juny de 2021, pel qual s'aprova el Pla Nacional d'Acció sobre Empreses i Drets Humans 2021-2025. *Diario Oficial El Peruano*.

<https://busquedas.elperuano.pe/dispositivo/NL/1962210-5>.

Defensoria del Poble. (2020). *Resolución administrativa n.o 029-2020/DP-PAD*.

https://cdn.www.gob.pe/uploads/document/file/1182934/Resoluci%C3%B3n-Administrativa-N_029-2020-DP-PAD.pdf?v=1596387661.

Defensoria del Poble. (2021). *Mecanismos de protección para personas defensoras indígenas y ambientales de la Amazonía*.

https://oi-files-cng-v2-prod.s3.eu-west-2.amazonaws.com/peru.oxfam.org/s3fs-public/file_attachments/Mecanismos-de-proteccion-defensores-indigenas-ambientales-Amazonia.pdf.

Fiscalia de la Nació. (2022). *Resolució núm. 439-2022-MP-FN*, de 28 de març, i annex.

<https://cdn.www.gob.pe/uploads/document/file/2962657/RFN%20439-2022-MP-FN.pdf?v=1648497744>.

<https://cdn.www.gob.pe/uploads/document/file/2962658/%20ANEXO%20RFN%20439-2022-MP-FN.pdf?v=1648497744>.

Gómez Vega, R. (2023, 12 d'abril). «El asesinato a sangre fría de Santiago Contoricón y la desprotección de los líderes indígenas en Perú». *El País*.

<https://elpais.com/internacional/2023-04-11/el-asesinato-a-sangre-fria-de-santiago-contoricon-y-la-desproteccion-de-los-lideres-indigenas-en-peru.html>.

- Institut de Defensa Legal.** (2022, 5 d'agost). «Federaciones indígenas de la Amazonía demandan al Ministerio del Interior por no protegerlos de amenazas a sus vidas y territorios». <https://www.idl.org.pe/federaciones-indigenas-de-la-amazonia-demandan-al-ministerio-del-interior-por-no-protegerlos-de-amenazas-a-sus-vidas-y-territorios>.
- Másquez, Á.** (2022, 26 de juliol). «Flor de Ucayali: Minjusdh ordena protección para comunidad indígena en peligro ante inoperancia del Mininter». *Instituto de Defensa Legal*. <https://www.idl.org.pe/flor-de-ucayali-minjusdh-ordena-proteccion-para-comunidad-indigena-en-peligro-ante-inoperancia-del-mininter>.
- Ministeri de l'Àmbient (MINAM).** (2021). *Resolución Ministerial n.º 134-2021-MINAM*, de 25 de juliol. <https://cdn.www.gob.pe/uploads/document/file/2037171/RM.%20134-2021-MINAM%20con%20anexo%20Protocolo%20Sectorial.pdf.pdf?v=1627231168>.
- Ministeri de l'Àmbient (MINAM), i Ministeri de Justícia i Drets Humans (MINJUSDH).** (2022, juny). *Guía práctica para la protección de personas defensoras ambientales*. <https://preveniramazonia.pe/wp-content/uploads/Guia-practica-Proteccion-personas-FINAL.pdf>.
- Ministeri de Cultura (MINCUL).** (2022). *Directiva n.º 001-2022-VMI-MC*, d'11 de maig, i annex. <https://cdn.www.gob.pe/uploads/document/file/3109834/RM%20134-2022-DM-MC.pdf.pdf?v=1652886380>. <https://cdn.www.gob.pe/uploads/document/file/3109835/RM%20134-2022-DM-MC%20-%20ANEXO.pdf.pdf?v=1652886380>.
- Organització de Cooperació i Desenvolupament Econòmic (OCDE).** (2020). *Estudios de la OCDE sobre políticas públicas de conducta empresarial responsable: Perú*. OCDE. <https://mneguidelines.oecd.org/Estudios-de-la-ocde-sobre-politicas-publicas-de-conducta-empresarial-responsable-Peru.pdf>.
- Quispe, D.** (2023, 2 de juny). «Congresistas impulsan ley para salir del sistema interamericano de derechos humanos». *La República*. <https://larepublica.pe/politica/congreso/2023/06/02/congreso-parlamentarios-impulsan-ley-para-salir-del-sistema-interamericano-de-derechos-humanos-cidh-salida-cidh-renovacion-popular-197976>.
- Rafaele, G.** (2022, 5 de desembre). «Defensor ambiental es demandado per minera Antapaccay». *Wayka*. <https://wayka.pe/defensor-ambiental-es-demandado-por-minera-antapaccay>.
- Recurs de nul·litat núm. 19835-2023 de la sala penal transitòria** (2023). <https://img.lpderecho.pe/wp-content/uploads/2023/09/Recurso-nulidad-1833-2022-Lima-LPDerecho.pdf>.
- Red Muqui.** (2023, 9 de juny). «Alerta: defensor ambiental de Valle de Tambo es detenido por la PNP por sentencia injusta de la primera sala penal de apelaciones de Arequipa». *Muqui*. <https://muqui.org/noticias/alerta-defensor-ambiental-de-valle-de-tambo-es-detenido-por-la-pnp-por-sentencia-injusta-de-la-primera-sala-penal-de-apelaciones-de-arequipa>.
- Romero, C.** (2023, 28 de febrer). «La justicia llegó en parte tras el crimen de cuatro líderes indígenas». *La República*. <https://larepublica.pe/politica/judiciales/2023/02/28/poder-judicial-la-justicia-llego-en-parte-tras-el-crimen-de-cuatro-lideres-indigenas-ashaninkas-pueblos-indigenas-1746920>.
- Societat Nacional de Minería, Petrolí i Energia** (2022). *Guía para implementar un proceso de atención a quejas y reclamos*. <https://www.snmpe.org.pe/guia-para-implementar-un-proceso-de-atencion-a-quejas-y-reclamos>.
- Transparency International.** (2022). *Corruption perceptions index*. <https://www.transparency.org/en/cpi/2022/index/per>.

Vega, Y. (2023, 22 d'abril). «Amenazan de muerte a líder de comunidad nativa Sinchi Roca en Ucayali». *La República*.
<https://larepublica.pe/sociedad/2023/04/22/ucayali-amenazan-de-muerte-a-lider-de-comunidad-nativa-sinchi-roca-en-ucayali-lrnd-ntb-1361492>.

Colòmbia

Agència Catòlica per al Desenvolupament a l'Estranger. (2021). *Proteger nuestra casa común: defensoras y defensores de la tierra y del medioambiente en Latinoamérica*.
<https://www.cidse.org/wp-content/uploads/2021/07/ES-Protecting-our-common-home-HRD-in-LA-Report.pdf>.

Hines, A. (2022, 29 de setembre). «Decade of defiance». *Global Witness*.
<https://www.globalwitness.org/en/campaigns/environmental-activists/decade-defiance/#accounting-over-half-2021-attacks-mexico-colombia-and-brazil>.

Amaya Castro, J. M., i Henao Zuluaga, S. (2022, abril). «El régimen de debida diligencia obligatoria: estado del arte e implicaciones desde una perspectiva latinoamericana». *Estudios en Derecho, Comercio & Globalización*, 1.
<https://derecho.uniandes.edu.co/sites/default/files/el-regimen-de-debida-diligencia-obligatoria.pdf>.

Bakke, K., Mitchell, N., i Smidt, H. (2020, març). «When states crack down on human rights defenders». *International Studies Quarterly*, 64(1), p. 85-96.
<https://doi.org/10.1093/isq/sqz088>.

Borrás, S. (2021). *La defensa de la tierra y de los territorios en tiempos de acaparamientos verdes: un análisis del caso colombiano*. Tirant Lo Blanch.

Conselleria Presidencial per als Drets Humans i Afers Internacionals. (2020). *Plan Nacional de Acción de Empresas y Derechos Humanos 2020/2022*.
<https://derechoshumanos.gov.co/Observatorio/Publicaciones/Documents/2020/Plan-Nacional-de-Accion-de-Empresa-y-Derechos-Humanos.pdf>.

Consell Nacional de Política Econòmica i Social (CONPES). (2021). *CONPES 4063. Política pública de garantías y respeto a la labor de defensa de los derechos humanos y el liderazgo social*.
<https://www.focus-obs.org/es/documents/colombia-conpes-4063>.

Cry Geam, Extinction Rebellion Colombia, i Fundació Conflict Responses (CORE). (2022). *Primer informe del sistema de información de violaciones a los derechos humanos contra lideresas y líderes ambientales en Colombia entre enero y mayo de 2022*.
<https://www.conflictresponses.org/primer-informe-del-sistema-de-informacion-de-violaciones-a-los-derechos-humanos-contra-lideresas-y-lideres-ambientales-en-colombia-entre-enero-y-mayo-de-2022>.

Decret 2252, de 29 de desembre de 2017. *Diario Oficial*, núm. 50.461, p. 12-13.
https://jurinfo.jep.gov.co/normograma/compilacion/docs/decreto_2252_2017.htm.

Llei 99, de 22 de desembre 1993, per la qual es crea el Ministeri del Medi Ambient, es reordena el Sector Públic encarregat de la gestió i la conservació del medi ambient i els recursos naturals renovables, s'organitza el Sistema Nacional Ambiental, SINA, i es dicten altres disposicions. *Diario Oficial*, núm. 41.146.
http://www.secretariassenado.gov.co/senado/basedoc/ley_0099_1993.html.

Llei estatutària 1757, de 6 de juliol de 2015, per la qual es dicten disposicions en matèria de promoció i protecció del dret a la participació democràtica. *Diario Oficial*, núm. 49.565.
http://www.secretariassenado.gov.co/senado/basedoc/ley_1757_2015.html.

«Movimientos ambientalistas se unirán al paro nacional del 21 de noviembre» (2019, 18 de novembre). *Semana*.
<https://www.semana.com/medio-ambiente/articulo/paro-nacional-21-de-noviembre-activistas-ambientales-y-sociales-se-uniran/47627>.

Redacción Vivir (2021, 12 de maig). «Más de 130 organizaciones ambientales se unen al Paro Nacional». *El Espectador*.
<https://www.elespectador.com/ambiente/mas-de-130-organizaciones-ambientales-se-unen-al-paro-nacional>.

Turriago, A. (2022). «Violencia sistemática contra los defensores y defensoras de derechos humanos del ambiente y el territorio en Colombia en el marco del posacuerdo». *Acciones e Investigaciones Sociales*, 43, p. 125-164.
https://doi.org/10.26754/ojs_ais/accioninvestigsoc.2022437424.

Mèxic

ARTICLE 19 MX-CA (2023, 20 d'abril). *Informe sobre de la implementación del Acuerdo de Escazú en México*.
<https://articulo19.org/informe-sobre-de-la-implementacion-del-acuerdo-de-escazu-en-mexico>.

Comissió Nacional dels Drets Humans (CNDH) México (2022). *Diagnóstico sobre los alcances y retos del «Mecanismo de protección para personas defensoras de derechos humanos y periodistas» y la necesidad de una política de Estado para la protección a las personas defensoras y periodistas*. https://www.cndh.org.mx/sites/default/files/documentos/2022-05/Diagnostico_Mecanismo_Proteccion_Personas_Defensoras.pdf.

Iniciativa amb projecte de llei estatal de persones defensores dels drets humans i periodistes de l'Estat de Sonora, de 30 de març de 2023.
http://www.congresoson.gob.mx/Transparencia/Asunto/LXIII_1_3094.

Iniciativa de llei de protecció a periodistes i persones defensores dels drets humans a l'Estat de Chihuahua (2014).
<https://www.congresochoihuahua.gob.mx/iniciativaProteccionPeriodistasDH/descargas/leyProteccion.pdf>.

Iniciativa de llei per a la protecció a l'exercici de persones defensores de drets humans i periodistes de l'Estat de Baixa Califòrnia, d'11 d'abril de 2022.
https://www.congresobc.gob.mx/Documentos/ProcesoParlamentario/Iniciativas/20220421_INICIATIVA%2017DIP.%20MONSERRAT%20CREA%20LEY%20PARA%20LA%20PROTECCI%C3%93N%20AL%20EJERCICIO%20DE%20PERSONAS%20DEFENSORAS%20DE%20DERECHOS.PDF.

Iniciativa de llei per protegir la integritat dels defensors de drets humans i periodistes de l'Estat de Tabasco. (2018).
<https://congresotabasco.gob.mx/wp/wp-content/uploads/2019/01/72.-Iniciativa-Ley-de-los-derechos-periodistas.pdf>.

Iniciativa per la qual es crea la llei per a la protecció de persones defensores de drets humans i periodistes de l'Estat d'Aguascalientes, de 27 d'octubre de 2022.
https://congresoags.gob.mx/agenda_legislativa/descargar_pdf/3950.

Llei d'empara, reglamentària dels articles 103 i 107 de la Constitució política dels Estats Units Mexicans, de 2 d'abril de 2013. *Diario Oficial de la Federación*.
<https://www.diputados.gob.mx/LeyesBiblio/pdf/LAmp.pdf>.

Llei de protecció a periodistes i defensors de drets humans de l'Estat de Morelos, de 20 d'agost de 2018. *Periódico Oficial del Estado de Morelos*.
<https://vlex.com.mx/vid/ley-proteccion-periodistas-defensores-760091001>.

Llei de protecció a persones defensores de drets humans i de salvaguarda dels drets per a l'exercici del periodisme de l'estat d'Hidalgo, de 27 d'agost de 2012. *Periódico Oficial del Estado de Hidalgo*.
http://www.congreso-hidalgo.gob.mx/biblioteca_legislativa/leyes_cintillo/Ley%20de%20Proteccion%20a%20Personas%20Defensoras%20de%20Derechos%20Humanos.pdf.

Llei estatal per a la protecció de periodistes i persones defensores de drets humans a l'Estat de Durango, de 2 de juny de 2022.
<https://congresodurango.gob.mx/Archivos/legislacion/LEY%20DE%20PROTECCION%20DE%20PERIODISTAS%20Y%20PERSONAS%20DEFENSORAS.pdf>.

Llei núm. 391, de protecció dels defensors dels drets humans a l'Estat de Guerrero, de 3 d'agost de 2010. *Periódico Oficial del Gobierno del Estado de Guerrero*, núm. 62.
<https://congresogro.gob.mx/legislacion/ordinarias/ARCHI/LEY-DE-PROTECCION-DE-LOS-DEFENSORES-DE-LOS-DERECHOS-HUMANOS-EN-EL-ESTADO-DE-GUERRERO-391-2021-03-10.pdf>.

- Llei núm. 586, de 3 de desembre de 2012, de la comissió estatal per a l'atenció i la protecció dels periodistes de l'Estat de Veracruz.** *Gaceta Oficial del Estado de Veracruz.*
<https://vlex.com.mx/vid/ley-numero-586-comision-575273310>.
- Llei per a la protecció a l'exercici de persones defensores de drets humans i periodistes de l'Estat de San Luis Potosí, de 4 d'octubre de 2021.**
https://congresosanluis.gob.mx/sites/default/files/unpload/legislacion/leyes/2021/11/ley_proteccion_periodistas_04_Oct_2021.pdf.
- Llei per a la protecció de les i els periodistes per a l'Estat de Coahuila de Zaragoza, de 17 de juny de 2014.**
<https://www.congresocoahuila.gob.mx/portal/wp-content/uploads/2014/11/Decreto509-14.pdf>.
- Llei per a la protecció de persones defensores de drets humans i periodistes, de 25 de juny de 2012.** *Diario Oficial de la Federación.*
https://www.oas.org/juridico/PDFs/mesicic5_mex_ane_12.pdf.
- Llei per a la protecció de persones defensores de drets humans i periodistes de l'Estat de Guanajuato, de 26 d'octubre de 2017.**
<https://www.congresogto.gob.mx/leyes/ley-para-la-proteccion-de-personas-defensoras-de-derechos-humanos-y-periodistas-del-estado-de-guanajuato>.
- Llei per a la protecció de persones defensores de drets humans i periodistes de l'Estat de Jalisco, de 20 de desembre de 2016.** *Periódico Oficial del Estado de Jalisco.*
<https://vlex.com.mx/vid/ley-proteccion-personas-defensoras-695774601>.
- Llei per a la protecció de persones defensores de drets humans i periodistes de l'Estat de Michoacán de Ocampo, de 14 d'agost del 2018.** *Periódico Oficial del Estado de Michoacán de Ocampo.*
<https://vlex.com.mx/vid/ley-proteccion-personas-defensoras-743811721>.
- Llei per a la protecció de persones defensores de drets humans i periodistes de l'Estat de Nayarit, de 27 de juliol de 2017.** *Periódico Oficial del Estado de Nayarit.*
<https://vlex.com.mx/vid/ley-proteccion-personas-defensoras-695776217>.
- Llei per a la protecció de persones defensores de drets humans i periodistes de l'Estat de Quintana Roo, de 14 d'agost de 2015.** *Periódico Oficial del Estado de Quintana Roo.*
<http://documentos.congresoqroo.gob.mx/leyes/administrativo/ley152/L1420150814276.pdf>.
- Llei per a la protecció de persones defensores de drets humans i periodistes de l'Estat de Sinaloa, de 27 de maig de 2022.** *Periódico Oficial del Estado de Sinaloa.*
https://normas.cndh.org.mx/Documentos/Sinaloa/Ley_PPDDHPE_Sin.pdf.
- Llei per a la protecció de persones defensores de drets humans i periodistes de l'Estat de Tamaulipas, de 14 de juliol de 2021.**
https://normas.cndh.org.mx/Documentos/Tamaulipas/Ley_PPDDHPE_Tamps.pdf.
- Llei per a la protecció de persones defensores de drets humans i periodistes de l'Estat de Tlaxcala, de 15 de febrer de 2022.** *Periódico Oficial del Estado de Tlaxcala, núm. 1 Extraordinario.*
<https://periodico.tlaxcala.gob.mx/indices/1Ex15022022.pdf>.
- Llei per a la protecció integral de periodistes i persones defensores dels drets humans de l'Estat de Mèxic, de 31 de maig de 2021.** *Periódico Oficial Gaceta del Gobierno.*
<https://legislacion.edomex.gob.mx/sites/legislacion.edomex.gob.mx/files/files/pdf/gct/2021/may312.pdf>.
- Llei per a la protecció integral de periodistes i persones defensores dels drets humans de l'Estat de Nuevo León, de 28 d'octubre de 2022.**
https://www.hcnl.gob.mx/trabajo_legislativo/iniciativas/pdf/LXXXVI-2022-EXP15976.pdf.
- Llei per a la protecció integral de persones defensores de drets humans i periodistes del Districte Federal, de 10 d'agost de 2015.** *Gaceta Oficial del Distrito Federal.*
<https://www.congresocdmx.gob.mx/media/>

[documentos/81a1701f21dbb6cd21ae5e6844db94726d0341c0.pdf](#).

Reglament de la llei per a la protecció de persones defensors de drets humans i periodistes, de 30 de novembre de 2012. *Diario Oficial de la Federación.*

https://www.diputados.gob.mx/LeyesBiblio/regley/Reg_LPPDDHP.pdf.

Rodríguez Quintero, C. G. (2021). *Responsabilidad empresarial en materia de derechos humanos. Antecedentes, marco normativo, y su implementación en México* [tesi de llicenciatura en Dret, Universitat Autònoma de San Luis Potosí].

https://www.academia.edu/49499319/Responsabilidad_empresarial_en_materia_de_derechos_humanos_Antecedentes_marco_normativo_y_su_implementaci%C3%B3n_en_M%C3%A9xico.

Rojas Rueda, A. (2021). «El Acuerdo de Escazú y sus implicaciones para el sector hídrico en México». *Perspectivas IMTA.*

<https://doi.org/10.24850/b-imta-perspectivas-2021-04>.

Suprema Cort de Justicia de la Nación. (2014). *Protocolo de actuación para quienes imparten justicia en casos relacionados con proyectos de desarrollo e infraestructura.*

<https://www.oas.org/en/sedi/dsd/elpg/aboutelpg/protocolo%20megaproyectos%20scjn.pdf>.

Estat Plurinacional de Bolívia

Acord de Sala Plena núm. 216/2017 del Tribunal Suprem de Justicia, de 30 de novembre de 2017, d'aprovació del protocol d'actuació intercultural de les jutgesses i jutges, en el marc del pluralisme jurídic igualitari.

<https://tsj.bo/wp-content/uploads/2019/11/protocolo-de-actuaci%C3%B3n-intercultural-de-las-juezas-y-jueces-min.pdf>.

Attard Bellido, M. E. (2021). «Una Constitución en clave de plurinacionalidad, pluralismo e interculturalidad». A: Attard, M. E., Balmant, L., Martínez, R., i Viciano, R. (ed.). *Sistemas Constitucionales de América Latina* (p. 51-70). Pireo.

Attard Bellido, M. E. (2023). *La acción popular boliviana y el modelo polifónico de justicia constitucional.* Pireo.

Defensoria del Poble (2022). *Informe defensorial. Estado de implementación y cumplimiento del Convenio de Minamata sobre el mercurio (2017-2022).*

<https://www.defensoria.gob.bo/uploads/files/informe-defensorial-estado-de-implementacion-y-cumplimiento-del-convenio-de-minamata-sobre-el-mercurio2017-2022-.pdf>.

Fundación Construir. (2023). *Informe sobre el estado de la justicia en Bolivia, 2022.*

https://dplf.org/sites/default/files/informe_sobre_el_estado_de_la_justicia_en_bolivia_2022_0.pdf.

Opinió consultiva OC-23/17 sobre medi ambient i drets humans, de la Cort Interamericana de Drets Humans (IDH) (15 de novembre de 2017). Sèrie A núm. 23.

https://www.corteidh.or.cr/docs/opiniones/seriea_23_esp.pdf.

Sentència del cas dels Buzos Miskitos (Lemoth Morris i altres) vs. Honduras, de la Cort Interamericana de Drets Humans (IDH) (31 d'agost de 2021). Sèrie C núm. 432.

https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_432_esp.pdf.

Sentència del cas Pueblos Kallina i Lokono vs. Surinam, de la Cort Interamericana de Drets Humans (IDH) (25 de novembre de 2015). Sèrie C núm. 309.

https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_309_esp.pdf.

Sentència del cas Vera Rojas i altres vs. Chile, de la Cort Interamericana de Drets Humans (IDH) (1 d'octubre de 2021). Sèrie C núm. 439.

https://www.corteidh.or.cr/docs/casos/articulos/seriec_439_esp.pdf.

Llei núm. 71, de 21 de desembre 2010, de drets de la mare terra. *Gaceta Oficial del Estado Plurinacional de Bolivia.*

<http://www.planificacion.gob.bo/uploads/marco-legal/Ley%20N%C2%B0%20071%20DERECHOS%20DE%20LA%20MADRE%20TIERRA.pdf>.

Llei núm. 300, de 15 d'octubre de 2012, marc de la mare terra i desenvolupament integral per a viure bé. *Gaceta Oficial del Estado Plurinacional de Bolivia.*

<http://www.planificacion.gob.bo/uploads/marco-legal/Ley%20N%C2%B0%20300.pdf>.

[300%20MARCO%20DE%20LA%20MADRE%20TIERRA.pdf](#).

Llei núm. 341, de 21 de febrer de 2013, de participació i control social. *Gaceta Oficial del Estado Plurinacional de Bolivia.*

<https://www.lexivox.org/norms/BO-L-N341.html>.

Llei núm. 1182, de 4 de juny de 2019, per la qual es ratifica l'acord regional sobre l'accés a la informació, la participació pública i l'accés a la justícia en assumptes ambientals a Amèrica Llatina i el Carib, adoptat a Escazú, República de Costa Rica, el 4 de març de 2018, i subscrit pel representant permanent de l'Estat Plurinacional de Bolívia davant de l'Organització de les Nacions Unides, el 2 de novembre de 2018. *Gaceta Oficial del Estado Plurinacional de Bolivia.*

<https://www.lexivox.org/norms/BO-L-N1182.html>.

Sentència constitucional plurinacional 0110/2010-R, de 10 de maig de 2010, del Tribunal Constitucional Plurinacional.

<https://funsolon.files.wordpress.com/2015/01/sentencia0110-2010-r.pdf>.

Sentència constitucional plurinacional 0577/2022-S2, de 22 de juny de 2022, del Tribunal Constitucional Plurinacional.

[https://buscador.tcpbolivia.bo/servicios/\(S\(yblwihauawtoxsgnxlweea3\)\)/WfrMostrarResolucion.aspx?b=187035](https://buscador.tcpbolivia.bo/servicios/(S(yblwihauawtoxsgnxlweea3))/WfrMostrarResolucion.aspx?b=187035).

Sentència constitucional plurinacional 1582/2022-S2, de 14 de desembre de 2022, del Tribunal Constitucional Plurinacional.

[https://buscador.tcpbolivia.bo/\(S\(25uhwrlngh5ctyl2fm0ev4gj\)\)/WfrJurisprudencia.aspx](https://buscador.tcpbolivia.bo/(S(25uhwrlngh5ctyl2fm0ev4gj))/WfrJurisprudencia.aspx).

Tribunal Agroambiental de l'Estat Plurinacional de Bolívia. (2020). *Protocolo de conciliaciones interculturales en materia agroambiental.*

<https://www.tribunalagroambiental.bo/wp-content/uploads/2020/12/ProtocoloWEB.pdf>.

